

ԱՅՐԻՎԱՆՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ՊԱՏԻ ԻԻԱՆԷ Ա. ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (ԺԳ. ԴԱՐ) ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ

ՌՈՒԲԷՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ (ruga55@mail.ru)

Այրիվանքը (Գեղարդ)¹ գտնվում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Կոտայք գաւառում: Հնավայրի մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում հայր Ղեւոնդ Ալիշանը: Նա գրում է, որ Գեղամայ լեռների հարաւարեւելեան ստորոտին, «Այրարատեան գետոց» (միջին դարերում՝ «Գառնոյ ջուր»²) «Ոստ մի Գեղայ լերի» մերձակայ անդնդախոր ձորակում հիմնուած «գերահռչակ.. հզօրագունին իմացուածոց մարդկան՝ կրօնից հրաշակերտ, Այրիվանքն»³: Այրիվանքը, գիտնականի բնորոշմամբ, կազմուած է ընդարձակ ժամանակից կամ, ինչպէս ինքն է անուանում «առաջին (բուն) եկեղեցի (Ա)», ինչին տալիս է նաեւ Կաթողիկէ անուանումը⁴:

Այրիվանքի⁵ Կաթողիկէ տաճարի հարաւային պատի արեւելեան մասում, արտաքուստ 2,5-3մ բարձրութեան վրայ փորագրուած է հինգ տող:

Արտօնագիրն առաջինն ընդօրինակել է հայագէտ Գարեգին Յովսէփեանը⁶: Նկատենք՝ անառարկելի են վեհափառ հայագէտի ընդօրինակութեան առանձնակի տարբերութիւնները, քանի որ այն անելի է մօտեցուած մայր՝ գրաբարեան լեզուին: Առաջին տողում գիտնականը յաւելել է «/Կաման ԱՅ այս է/» բառակապակցութիւնը, որն ընդունելի է: Այնուհետեւ, նոյն տողի աւարտին եւ երկրորդի սկզբին՝ հեղինակը վերծանել է «*տիեզերակային Զաքարիայի որդոցն*» Աւագ Սարգսի»: Իրականում Իանէ Ա. Զաքարեանը «*տիեզերակայ*» է համարել իօրը՝ ամիրսպասալար Սարգիս (Մխարգրծէ) Զաքարեանին, թէւ տեղին է *Զաքարէ Մեծի* անուան յաւելադրումը Յովսէփեանի կողմից, քանի որ յիշատագրում նշուած է մեծանուն զօրապետի որդու՝ *Շահնշահ-Սարգիս* անունը: «Շահնշահ» անուան *հնշ* բաղաձայն տառաշարքի մէջ հեղինակը իրաւամբ վերականգնել է *Ը* գաղտնավանկը, որ, ըստիս, պատին *ը* տառի ստորին գիծը փորագրուած չէ կամ աննշան է: Գիտնականի յաջորդ սրբագրումը «*Կայծունաւ մինչ լի*

¹ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 336:

² Նոյն, էջ 331:

³ Նոյն, էջ 331-32:

⁴ Նոյն, էջ 338:

⁵ «Ի խորանի աստ փաճարիս պահիր երբեմն պարծանք սրբութեան Հայոց՝ Գեղարդն քրիստոսեան, որ այժմս յէջմիածին է, եւ յոր սակս յաճախագոյն քան զիին անուն Այրիվանից՝ լսի Գեղարդայ վանք, որպէս եւ լեւոնն՝ Գեղարդայ սար եւ ձորն եւս կոչեալ է ուրեք Գեղարդածոր» (նոյն):

⁶ Գարեգին Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոռեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Վաղարշապատ, 1928, էջ 1:

ԹԱԳԱԶՆՈՅՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ԱԹԱԲԱԿ ԻՒԱՆԷԻ ԵՒ ԱՐԵԱՆ ՀԱՐԱԶԱՏԻ ԻՒՐՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼԻՆ ԶԱԽ/ԱԳ ՍԱՐԳՍԻ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐԻՆ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ ԱՌԱԳԻՆ ԵՒ ՇԱՀՐԵՇԱՀ, ՈՐ ԱՌԻ ԿԱՅԵՆՈՎ¹¹ ԵՒ ԿԱՅՇՈՒՆՈՎ¹² ՄԻՆՉ/ՅԱԿԱՆԱ ԵՒ ՄԻՆՉ Ի ՆԱԽՃԱԻԱՆ ԵՒ ԱՆԴ Ի ՄԻՆՉ Ի ԿԱՐՍ ԱՌԻ ԱՅ ԱԻԳՆՈՒԹ [ԵԱՄԲ] Ն: ԵՒ ԱՊԱ ԵԿԻ Ի ՍԵ ՈՒԽՏՍ Ի ՅԱՅ/ԵԿԷՂԷՑԻՔՍ ԵՒ ԶՍ[ՈՒՐ]ԲՔՍ ԵՒ ԻՆՉ ԱՆՈՒՇ ԹՈՒԵՑԱԻ ՅԻՄ ԱՆՈՒՆ ԱՐԱՐԻ ԶԻՄ ՅԻՇԱՏԱԿՍ Ի ՎԵՐԱ ԳՐԵՑԻ ԵՒ ԷՏ/ԲԵՐԴԱՂՆ¹³ Ս[ՈՒՐ]Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷԻՍ ԼՈՒՍԱՑՈՒ ԵՒ ՈՔ ՈՐ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ՅԻՍ ՍԵԻԷՐԵՍ ԳԱՅ ԵՒ ՅԵՐԻՑ Ս[ՈՒՐ]Բ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՆՁՈՎԵԱԼ/ՅԱՅ ԱՄԷՆ:

Ուշագրաւ է, որ նշեալ արձանագրութեան մասին ակներեաբար խօսում է նաեւ Յ. Ա. Օրբելի¹⁴:

Որոշակի աղերսներ կարելի է նկատել Հաղպատի մեծ գաւթի¹⁵, Սանահնի ՈԼ (1181)¹⁶ եւ Հաղարծինի գաւթի բարաւորի վիմագիր յիշատակու-

¹¹ Կայան-Աղջկաբերդ, Ամրոց Հաղպատի Ս. Նշանի, Աշոտ Երկաթի բերդ, Դսեվանք, Դրսեվանք, Կայան, Կայանաբերդ.- գտնուում է Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհում, Հաղպատ եւ Սանահին գիւղի միջեւ: Ըստ շինարարական վկայագրի՝ կառուցել է Հաղպատի վանքի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսը 1233ին: Աւելի ուշ կոչուել է նաեւ Ամրոց Հաղպատի Ս. Նշանի եւ Դսեվանք (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հրդ. 4, ԵՊՀ հրատ. Երեւան, 1988, էջ 927): Փաստուում է, որ «Գաւառում կառուցուել էին ճանապարհները հսկող բերդեր, որոնցից գլխատուն էր Կայանայ բերդը (ներկայի Աղջկայ բերդը Իջեանի շրջ.)» (*Հայ ժողովրդի պատմութիւն*, հրդ. III, ԳԱ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 105. նաեւ՝ Ռ. Ի. Մաթեւոսեան, *Տաշիր-Ձորագետ (Xդ.-XIIդ. սկիզբ)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1982, էջ 21-50. նաեւ նոյնի՝ «Կայան բերդի եւ գաւառի տեղադրումը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:1972, էջ 60:

¹² Կայծոն-Գայծոն, Գիծեն, Գիջեն, Կիծեն.- բերդ, ամրոց, քաղաք Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհում, Տաշիր գաւառում, ՀՀ Թումանեանի շրջանի Շնող գիւղի տարածքում: Այն վկայում են Դաւիթ Քոբայրեցին (ԺԲ.դ.), Վարդան Արեւելցին (ԺԳ.դ.), Մխիթար Այրիվանեցին (ԺԳ.դ.): Հիմնադրուել է հաւանաբար Թ.-ԺԱ.դդ.: Եղել է Կիւրիկեան թագաւորների հիմնական ամրոցը (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, հրդ. 4, էջ 930):

¹³ Բերդաղ գիւղը յիշատակուում է Հաղպատի Ս. Նշան եկեղեցու հարաւային պատի ԺԱ.դ. վիմագրում, ուր Դաւթի որդի Կիւրիկէն գիւղը նուիրաբերել է եկեղեցուն. «...հրամանք է Կիւրիկէի, որդոյ Դաւթի, որ ետու Բերդաղն ի Հաղբայ» (Կարո Ղաֆաղարեան, *Հաղբայ*, Հայկ.ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1963, էջ 156):

¹⁴ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ I, կազմ.՝ Յ. Ա. Օրբելի, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1966, էջ VII:

¹⁵ Ղաֆաղարեան, *Հաղբայ*, էջ 168:

¹⁶ Կարո Ղաֆաղարեան, *Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1957, էջ 104:

թիւների հետ, ուր «յագգէ Բագրատունեան», «բարէպաշտ» իշխանաց իշխան Սարգիս Մեծի որդիներ՝ Զաքարէ եւ Իւանէ Զաքարեաններն ազդարարում են, որ «նախահանամութիւնն ԱՅ» տիրել են վերստին իրենց նախնիների սեփական ժառանգութեանը: Նոյն յաղթական ոգին է գերիշխում Անտառուտի խաչարձանի արձանագրութիւնում, ուր «Հայոց եւ Վրաց» ամիրսպասալար, «Մեծ սպարապետ եւ շահնշահ արեւելեան կողմանցն»¹⁷ Զաքարէ Մեծ Զաքարեանը յայտնում է, որ ՈԽԹ (1200) թուականին գրաւել է՝ «առի զանառիկ ամրոցս զԱնբերդոյ յախնայծին որդոցն Հաքարու»¹⁸, ինչը նոյնպէս փաստում է Իւանէ (Ա) Երկայնաբազուկը՝ Հաղարծինի յիշատակագրում «զանառիկ դղեակն Անբերդ եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի», ապա Բջինն, Մարանդ, Թաւրիզ, Կարինը, Շաքին, Շիրվանը եւ Պարտաւը մինչեւ Բելուկան»¹⁹:

Այրիվանքի (Գեղարդի) արձանագրութեամբ, աթաբէկ Իւանէ Զաքարեանն առաջին դէմքով տեղեկացնում է, որ Աստուծոյ օգնութեամբ սկզբից «առի»՝ ազատագրել է Կայէնն ու Կայծոնը մինչեւ Ականայ եւ Նախիճաւան, եւ այնտեղից մինչեւ Կարս: Ըստ յիշատակութեան, նա է որ Գեղարդի սուրբ Կաթողիկէի հոգեւոր հաստատութեանը նուիրել է Բերդաղն ծովաւը²⁰, պատգամելով՝ ով հակառակի իր որոշմանը՝ «սեւերես եւ յերից ժողովոյն նզովեալ [եղիցի] ՅԱՅ»:

«Թագազնոյն»²¹ եւ աշխարհակալ աթաբակ՝ Իւանէ (Ա) Զաքարեանի արձանագիր-յիշատակագիրն *անթուակիր* է, սակայն Յովսէփեանի բնորոշմամբ՝ այն գրուել է «1215/ից յետոյ՝ ճիշդ 1219 թ.»²²: Ուստի, ըստ հայագետի թուագրութեան, կարելի է հետեւեցնել ուշագրաւ մի իրողութիւն, որ աթաբ(ա)էկ Իւանէ (Ա.ը) նշեալ թուականներին, նկարագրական եղանակով, յիշողութեամբ վերապատմում է՝ «առի» Կայենով եւ Կայծոնով մինչեւ

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պարմութիւն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1961, էջ 168:

¹⁸ Ղաֆադարեան, *Հաղբար*, էջ 168: Որոշակի նմանութիւն է զգացում նաեւ Յովհաննավանքի ՈԽԹ: (1200) բնագրի հետ (Կարո Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները*, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1948, էջ 76):

¹⁹ *Դիւան հայ վիմագրութեան, սյրակ VI*, կազմ.՝ Սուրէն Ա. Ասազեան, Հոփսիսիմէ Մ. Զանփոլադեան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1977, էջ 22:

²⁰ Գիւղը նշուած է Հաղբարտի Ս. Նշան եկեղեցու հարաւային պատի վիմագրում. «...Այս իմ հրամանք է Կիրիկէի, որդի Դաւթի, երբու զԲերդաղն ի Հաղբար» (Ղաֆադարեան, *Հաղբար*, էջ 156):

²¹ Աշոտ Յովհաննիսեանի ընդգծմամբ՝ նշեալ «Թագազնոյն» բառով Զաքարեան Իւանէն շեշտում է իրենց ազգակցութեան կապը՝ Բագրատունեաց թագաւորական տոհմի հետ (Ա. Յովհաննիսեան, *Դրուագներ հայ ազգապարական մտքի պարմութեան, հոլր. Ա.*, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1957, էջ 156): Կարծում ենք՝ այն նաեւ ընդգծում է Իւանէ աթաբէկի փաստացի տիրական դիրքը հայոց մէջ:

²² Յովսէփեան, էջ 102:

ի յԱկանայ եւ մինչեւ Նախճաւան եւ անդ ի մինչ ի Կարս» *Աստուծոյ օգնութեամբ*, կրկնակի անգամ ընդգծելով «առի»-գրաւել բայը: Ասել կ'ուզի՝ տուեալ արտօնագրով աթաբէկ Իւանէն հաստատում, ընդգծում է աշխարհագրական այն տարածքը, որ պատմագրութեան մէջ ընդունուած է ասել պատկանում էր վերջինիս իշխանութեանը: Այն է՝ Լօռու մի մասը, Այրարատեան նահանգի արեւելեան միջանի շրջանները, Սեւանայ լճի շուրջ գտնուող գաւառները, գլխաւորապէս Գեղարքունիքի, Սոդքի, Վայոց ձորի, հիւսիսարեւելեան Սիւնիքի ու միջանի այլ տարածքները²³:

Խնդրոյ առարկայ վիճագրին պատշաճ ուշադրութիւն չի դարձրել նաեւ հայագէտ Նիկողայոս Ադոնցը՝ Յովսէփեանի *Խաղբակեանք կամ Պոռեանք հայոց պատմութեան մէջ* աշխատութեան գրախօսականում:

Հարկ է պարզել, թէ աթաբէկ Իւանէ Զաքարեանը ե՞րբ է գրաւել («առի») Կայէն ու Կայծոն ամրոցները:

Հայաստանում (Կա(ե)եան) Կայէն եւ Կայծոն բերդ-ամրոցներն ըստ ուսումնասիրողների հիմնուել են Բագրատունեաց Հարստութեան շրջանում, ծառայել են որպէս ռազմակայաններ, որոնք ապահովել են երկրամասի պաշտպանութիւնը²⁴: Այս ամրոցները ԺԱ. դարի սկզբին որպէս տիրոջներ պատկանում էին Բագրատունի Գագիկ Ա.ի (990-1020) հօգոր թագաւորի երէց որդի Յովհաննէս-Սմբատ արքային: Վերջինս, Մատթէոս Ուռհայեցու ուշագրաւ բնութագրմամբ, եղել է «*իմաստուն եւ հանճարեղ յոյժ, բայց մարմնովն տարտամ եւ հեղգ եւ թուլամորթ ի պատերազմունս եւ անկիրթ*»²⁵: Իսկ կրտսեր եղբայր՝ Աշոտը, բոլորովին վերջինիս հակապատկերն էր՝ արի եւ քաջ «*այլ. եւ զօրաւոր, անպարտելի եւ յաղթող ի*

²³ Հայ ժողովրդի, էջ 541: Խորանաշատի Աւետարանի յիշատակարանում Զաջուռ Խաղբակեանի դուստր Վանենին նշում է մեծ իշխան Իւանէ Զաքարեանի իշխանութեան սահմանները. «*Ի ժամանակս թագաւորութեան ղստեր Թամարին՝ թողին Գեղրգեայ, եւ ի տերութեան Այրարաւրեան նահանգին եւ Խաչենոյ, մինչ մի կողմանս Զարեքին աթաբակ Իւանէի*» (Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ ԺԳ. դար, կազմ. Ա. Ա. Մաթեոսեան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1984, էջ 140):

²⁴ Վարդան Վարդապետի վկայութեամբ, երբ 978ին Աշոտ Ողորմած թագաւորը եւ նրա կողակից Խոսրովանուշ թագուհին մահանում են «*Հանգեան ի Քրիստոս ի չորս հարիւր քսան եւ եօթն թուին թողլով երիս որդիս որոնց անուանքն-Սմբատ եւ Գագիկ եւ Գուրգէն*»: Երէց որդին՝ Սմբատը, որ նաեւ *տիեզերակալ* է կոչուել, կառուցել է մայրաքաղաք Անիի մեծանիստ պարիսպները եւ հիմնարկել Կաթողիկէ եկեղեցին: Կրտսեր եղբայրը՝ Գուրգէնը, ժառանգել է «*զՏաշիր Սետրդուլք Ձորոյ գետին եւ զԿայան եւ զԿայծոն եւ զԽորխոռունք-որ ի Խոռայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնի. եւ զԽորակերտ եւ զԲազունք*» (Վարդանայ Բարձրեղեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկուա, 1861, էջ 122. նաեւ՝ Մաթեոսեան, *Տաշիր-Ձորագետ* էջ 21, 24. նաեւ նոյնի՝ «Կայան բերդի», էջ 53):

²⁵ Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, գրաբար բնագիր՝ Մ. Մելիք-Ադամեան եւ Ն. Տէրմիքայէլեան, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթ.՝ Հ. Բարթիկեան, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1991, 10:

պատերազմունս»²⁶: Երկուսի միջեւ ծայր է առել թագին տիրելու արինահեղ գահակալական պայքար, որին միջամտել են Բագրատունի, Պահլավունի աստատները, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը եւ Ափխազաց ու վրաց իշխանատիրները²⁷: Ձեռք բերուած «հաշտութեամբ» երկիրը մասնատուել է. հայոց թագաւոր է դարձել Յովհաննէս-Սմբատը: Վերջինիս տիրոջներն են եղել Վարդան Արեւելցու հաւաստմամբ՝ Անի մայրաքաղաքը, Շիրակը, Արարատեան դաշտը, Աշոցաց ձորը, Ամբերդը, Կայէն եւ Կայծոն բերդերը եւ Տաւուշ գաւառը²⁸: Նոյն պատմիչի յիշատակմամբ, 1120ականների սկզբին, վրաց թագաւոր Դաւիթ (Դ) Շինարարը (1089-1125), նշանակալի ընդարձակում է Վրաստանի սահմանները: Նա – հաւանաբար 1123/24ին – պատմիչի պատկերաւոր արտայայտութեամբ, գրաւել էր Ուտեաց աշխարհի մի շարք գաւառներ, հայոց Կիրիկեանների եւ Բագրատունիների տիրոջները, այդ թում Աղստեւի հովտի Կայան եւ Կայծոն ամրոցները. «Եւ ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխտիս եւ զսահմանս իւր, զԳագ, եւ զՏէրունականն, եւ զՏայուշ, եւ զԿայեան, եւ զԿայծոն, եւ զԼոռէ եւ զՏաշիր, եւ զՄահկանաբերդ, եւ զբոլոր իշխանութիւն Հայոց Կիրիկէի եւ Աբասայ, հնազանդէր եւ զլեառն Կովկասու, եւ զթագաւորութիւն Սոնաց, զՄրաճուլք, եւ զՃքեթ, եւ զԴուալէթ, եւ զՀերեթ եւ մինչեւ զծովն Կազբից եւ զՀաբանդ, եւ ցճապուրան քաղաք»²⁹:

Նոյն դարի վերջին Կայէն եւ Օրբէթի ամրոցների տէրը, վրաց աղբիւրի տեղեկացմամբ, Վարդան Դադեանն է. «Վարդան Դադեանն (Դադիանն) (ձքեթ)»³⁰ էր Օրբէթի եւ Կայէնի տէրը»³¹: Հաւանական է՝ այս Դադեանը տե-

²⁶ Նոյն:

²⁷ Նոյն: «Եւ յայնժամ մի ոմն իշխան ի զօրաց թագաւորին Վրաց ի դեսպանութիւն եկեալ առ Յովհաննէս արքայ. վասն զի մայրն Յովհաննիսի եւ Աշոտյոյ դուստր էր Վրաց թագաւորին Գէորգէ՝ Կայրամիդէս թագուիին: ..Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս եւ իշխանքն ամենայն ելին առ Աշոտ եւ մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ Դրոց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն տանն Հայոց, եւ Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի», էջ 14:

²⁸ Բարձրբերդցի, էջ 125. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի, էջ 144: Ըստ Մաթեոսեանի՝ Բագրատունի «Հայոց եւ Վրաց» շահնշահ Գագիկ Ա.ը 1001ին ըմբոստացած Դաւիթ Անհողինից խլեց որոշ շրջաններ եւ յանձնեց ամառ որդուն, դրանց. թում պէտք է լինէին Կայէնն ու Կայծոնը (Մաթեոսեան, Տաշիր-Ձորագետ, էջ 24):

²⁹ Բարձրբերդցի, էջ 119. նաեւ՝ Լ. Մելիքսէթ-Բէկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հյր. Ա., Մելգոնեան ֆոնդ եւ Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1936, էջ 217-218. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի, էջ 525. նաեւ՝ Կարոս Լիօսթեմա (Վրաստանի պատմութիւն), Թբիլիսի, 2008, էջ 244:

³⁰ Կարոս Լիօսթեմա, էջ 264:

³¹ Լ. Մելիքսէթ-Բէկ, Վրաց աղբիւրները, հյր. Բ., Մելքոնեան ֆոնդ եւ Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1936, էջ 13. նաեւ՝ Կարոս Լիօսթեմա, էջ 265: Մարգարեանը յաւելում է, որ մինչ 1176-77ի ապստամբութիւնը բերդերը պատկանել են Հասան Կայէնեցուն: Վերջինս Ռ. Մաթեոսեանի հաւաստմամբ՝ Ամիր Քուրդ Արծրունու

ղական իշխան աւատատէր է, եւ Կայէն ու Օրբէթ ամրոցները «հայրենի» տիրոյթ են, թէւ չի բացառոււմ, որ վերջինս պայմանական բնոյթի՝ աւատ լինի: Սակայն Կայէն ամրոցը գտնուում է Աղստեւի հովտում³², Հայաստանում, եւ իշխանը պէտք է լինէր տեղական աւատատէր:

Քարթլիս ցխովորեալի վկայութեան համաձայն՝ Թամար թագուհու գահակալութեան սկզբում ենթադրելի է, որ վերոնշեալ Դադեանն իր տէրութեան ղեկավարութեանը, ակներեաբար, գահակից է դարձրել որդուն՝ Յովհաննին (Իւանէ)³³: Սակայն վերջինս համալրել է ապստամբ խռովարարների շարքերը: Այդ խռովութեան մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում ժամանակակից մատենագիր, իրաւագէտ-առակագիր Մխիթար Գօշը. «Եւ թագաւորութիւնն Վրաց շփոթեալ կայր, զի Թամարն՝ դուստր Գէորգեայ թագաւորի, եթող զայրն առաջին [որ թա]գաւրին Ռզզոց (Ռուսաց ՌԳ) եւ եառ այլ այր յԱլանաց թագաւորութենէն՝ ի մայրենի ընտանութենէ իւրմէ Սաւլան անուն, որ եւ Դաւիթ ի թագաւորելն անուանեցաւ: Եւ եղեւ այս ի հայրապետութեանն տեառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի եւ յեպիսկոպոսութեան տեառն Բարսղի հռչակաւոր ուխտիս Հաղբարայ: Բայց գրեցաւ յանապատիս Գետկայ»³⁴: Ինչպէս նկատելի է Գետիկ «յանապատում» գրուած յիշատակարանի տեղեկացմամբ՝ Գօշը յղում է, թէ «թագաւորութիւնն Վրաց շփոթեալ կայր», երբ թագուհի Թամարը «եթող»՝ բաժանուել է «զայրն առաջին [որդի թա]գաւրին Ռզզոց» եւ «էառ (ամ-

որդին է, մասնակցել է Իւանէ Օրբելու խռովութեանը (Ռ. Մաթետոսեան, *Տաշիր-Ձորագետ*, էջ 25): Ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ Հասան Կայէնեցին գրկուել է այդ տիրոյթներից (Հ. Մարգարեան, *Հրախսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ժԲ. դարի մի քանի հարցեր*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1980, էջ 218): Ամիր Քուրդ Արծրունու՝ Հասան Կայէնեցու հայր լինելը, իրաւացիօրէն առարկում է Մարգարեանը՝ նշելով. «Անկարելի է Ամիր-Քրդին Հասան Կայէնեցու հայր համարել» (Մարգարեան, էջ 215): Ղաֆաղարեանը նոյնպէս որեւէ տեղ չի յիշատակում, որ Ամիր Քուրդ Արծրունին հայրն է Հասան Կայէնեցուն (Ղաֆաղարեան, *Հաղբար*, էջ 188):

³² Մաթետոսեան, «Կայան բերդի եւ գաւառի տեղադրութիւնը», էջ 62:

³³ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները, հյոր. Բ.*, էջ 13: Այստեղ հաւանական է սրբագրական սխալ կայ, «Յովհան (Իւանէ) Վարդանի որդին՝ Գագի տէրը, Մոա՝ Կայծունի տէրը, Կայէնը նոյն Վարդանինն էր» ռուսերէն յիշատակութեամբ՝ «Иван, сын Вардана, владетель Гаги, Мака, владетель Каецони, – Каэни принадлежал самому Вардану» Մական, հաւանաբար, բնակավայր է (*Кармлис Цховреба*, էջ 265):

³⁴ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, հյոր. Ը, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Նաիրի հրատ., Երեւան, 2013, էջ 679 ըստ՝ Մխիթար Գօշ, «Մեկնութիւն մարգարէութեանն Երեմիայ», էջ 681-82: Այս մասին տեղեկացնում է նաեւ Վարդան վարդապետը. «... (Թամար) Թէպէտ ընկեց զայրն Ռուզ եւ, էառ զՕսն Ալան, յորմէ ծնաւ միամօր որդի եւ կոչեաց զնա Լաշայ», Վարդան Բարձրբեղի, էջ 183:*

ուսնացել) այլ *այր* յԱլանաց» Սոսլան թագաւորազնի հետ: Այդ առիթով վրաց պատմութեան հատորեակը նշում է թագուհի Թամարի ամուսնութիւնը ռուս արքայազն Եւրիի հետ, որ Վրաստանում ճանաչուել է *Գեորգի* անունով: Հաւանաբար ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1185ին, երբ վերջինս *եկել է Թբիլիսի*³⁵: Սակայն, նորապսակների ամուսնութիւնը երկար չի տեւել: Նրանք ամուսնալուծուել են երկու տարի անց (1187)³⁶, եւ Թամար թագուհին 1189ին ամուսնացել է *Սոսլան-Դաւթի* (յԱլանաց) արքայազնի հետ³⁷: Վրաց սկզբնաղբիւրից անյայտ են ապստամբութեան դրդապատճառը եւ սկիզբը: Արդեօ՞ք, այդ խռովութիւնը ծագել է ամուսնալուծութիւնից, եւ կազմակերպիչը եղել է ռուս արքայազն Գեորգին՝ պարզ չէ:

Պատմագիտութեան մէջ իշխում է այն կարծիքը, թէ Թամարի իշխանութեան սկզբնական շրջանում պարզորոշ ընդգծում է, որ Գեորգի Գ.ին չէր յաջողուել ընկճել վրաց աւատական աւագանուն. վերջիններս պատեհ առիթով վերստին խռովութիւն են բարձրացրել³⁸: Հաւանական է, որ խռովութիւնը ծագել է այն ժամանակ, համաձայն *Քարթլիս ցխովրեբայի* վկայութեան, երբ թագուհի Թամարը գահակալութեան սկզբում արքունիքում իրեն յուսալի հաւատարիմներին նշանակալից կարեւոր պաշտօններ է շնորհել: Նա «ամիրսպասալար եւ մանդատութախոյցէս» գործավար է նշանակում ղվչաղ Ղուպասարին, որին տարեգիրը մեծարում է՝ բնութագրելով որպէս *բարի դիւցազուն* եւ *ասպետ* («добрый витязь и рыцарь»³⁹), յաւելելով՝ թագուհի Թամարը «ոչ մի թիզ չպակասացնելով Լօռիին,

³⁵ Ն. Ա. Բերդձենիշվիլի, Դ. Դոնդուա, Կ. Դումբադէ, Գ. Ա. Մելիշվիլի, Շ. Ա. Մեսխիա, *Վրաստանի պատմութիւն*, Թբիլիսի, 1962, էջ 201:

³⁶ Վրաց տարեգրի հաւաստմամբ՝ «ամուսնալուծութիւնը» տեղի է ունեցել այն պատճառով, որ ռուս արքայազնի հոգին ու սիրտը սողոսկել էին սատանայական մտայղացումներ, որին երկու տարուց անելի դիմացել էր Թամար թագուհին: Վերջինս չի վստահել ռուս ամուսնուն, որն արժանի էր մահապատժի, ինչպէս ընդգծում է տարեգիրը, սակայն Թամարը նրան առատօրէն վարձատրել է եւ ճանապարհել Պոլիս: Ուստի, վեզիրների ու դիդեբուլների իմացութեամբ, զոյգերն ամուսնալուծուել են՝ խուսափելով եղբայրասպան պատերազմից (*Կարտուս Լխօբեճա*, էջ 261): Ի՞նչ էին այդ «սատանայական մտայղացումները», որոնք պատճառ կարող էին հանդիսանալ արքունիքում եղբայրասպան պատերազմի հրահրման՝ տարեգիրը չի մասնատրեցրնում: Այսինքն, հեղինակը չի յայտնում ընկերա-քաղաքական կարեւորագոյն իրողութիւնների նախադրեալները:

³⁷ Բերդձենիշվիլի, Դոնդուա, Դումբադէ, Մելիշվիլի, Մեսխիա, էջ 201: Ըստ Յակոբ Մանանդեանի՝ Թամարի ամուսնալուծութիւնը Գեորգի ռուս ամուսնուց, տեղի է ունեցել 1187/8ին (Յ. Մանանդեան, *Երկեր, հոգր. Գ.*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Երեւան, 1977, էջ 139):

³⁸ Մարգարեան, *Հիսիսիսային*, էջ 221:

³⁹ *Կարտուս Լխօբեճա*, էջ 256: Մարգարեանը յաւելում է, որ Խութասարին Թամարի իշխանութեան օրօք շնորհուել է նաեւ մանդատութախոյցէս գործավարութիւնը (Մարգարեան, *Հիսիսիսային*, էջ 205):

որը ..նրան էր շնորհուած»⁴⁰: Սոյն պատմական իրողութիւնը հաստատուում է նաեւ Օրբէլեանի հետեւեալ վկայութեամբ, միայն այն տարբերութեամբ, որ Խուպասարը սպասալար է *նշանակուել* Գեորգի Գ.ի կողմից. «զՕրբէլին բաժանեաց զհայրենիս նոցա Գեորգի, զոմանս ետ թշնամեացն եւ մատնողացն, եւ զայլս *եպ* Խփչախին որ *Խուպասար կոչիր*. .. եւ մատոյց զնա ի գահ իշխանութեան նոցա, եւ եղ սպասալար ամենայն Վրաց»⁴¹: Այդ առիթով Մանանդեանը նկատել է, որ (Խ)Ղուպասարը Լոռիում չի կարողացել հաստատուել իր իշխանական իրաւունքները (վերջինս կաթուածահար է եղել⁴², եւ դարձել անդամալոյծ, անաշխատունակ):

Վրացական աղբիւրի յաջորդ վկայութեամբ՝ Թամար թագուհին բանտարկել է «գանձարանապետ»⁴³ *Ղուլու Արսլանին*՝ վրաց աւատատէրերից մէկին, որը, թէեւ ծագումով ստորին խափց էր⁴⁴, սակայն տարեգրի բնութագրմամբ՝ օժտուած էր դաւադիր խարդաւանքով⁴⁵: Վերջինս Իսանի դաշտում վրան էր դրել եւ «ինչ-որ ծրագիր նախաձեռնելով» գործադրում էր դատ ու դատաստան, ու «ինքնիշխանաբար» իրեն յայտարարել էր կարելորագոյն բարձր պաշտօնի *գործաւոր՝ ամիրսպասալար*, փորձելով *տիրանալ* Լոռի երկրամասին⁴⁶, ինչին տեղեակ լինելով թագուհի Թամարը՝ *վիրաւորում* է⁴⁷:

Պատմական այս իրավիճակը վրաց պատմագրութիւնում մեկնաբանում է, թէ աագագոյն իշխանները (*ազնաւորները*) թերահաւատ են մօտեցել⁴⁸ Թամար թագուհու գահակալութեանը պահանջելով՝ երիտասարդ թագուհու լրացուցիչ թագադրութիւն⁴⁹: Ակնյայտ է, որ նման մեկնաբանութիւնից բխում է միանշանակ այն իրողութիւնը, որ Թամարն իշխանութիւնն ստանձնել է մեծատոհմիկ ազնուականութեան համաձայնութեամբ: Սակայն *Քարթլիս ցխովրեբայի* հայերէն եւ ռուսերէն թարգմանութիւնների տեղեկութիւններից նման հետեւութիւն անելը դժուար է, քանի

⁴⁰ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հրդ. Բ., էջ 11. նաեւ՝ *Կարտլուս*, էջ 256:

⁴¹ Ստեփանոս Օրբէլեան, էջ 391:

⁴² Մանանդեան, էջ 136. նաեւ՝ *Կարտլուս*, էջ 256-57:

⁴³ *Կարտլուս Ափսրեբա*, էջ 257. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 531:

⁴⁴ *Կարտլուս Ափսրեբա*, էջ 256:

⁴⁵ Անդ:

⁴⁶ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հրդ. Բ., էջ 11: Մարգարեանը նկատում է, որ թագուհի Թամարի իշխանութեան առաջին տարիների խռովութիւնը խօսում է այն մասին, որ Գեորգի Գ.ին չէր յաջողուել սասանել մեծատոհմիկների դիրքերը, վերջիններս պայքարի նոր փուլում փորձում էին ձեռք բերել այն ամէնը, ինչին նրանք ձգտում էին անցեալում (Մարգարեան, *Հիսթորիան*, էջ 221):

⁴⁷ *Կարտլուս Ափսրեբա*, էջ 256-257:

⁴⁸ Բերդձենիշվիլի, Դոնդուա, Դումբադձէ, Մելիշվիլի, Մեսխիա, էջ 196:

⁴⁹ Անդ:

որ վրացական աղբիւրը, պատմական իրողութիւնները ներկայացնում է նկարագրական եղանակով՝ զուրկ թուային ստոյգ արձանագրումից:

Ապացուցելու համար մեր ասածը՝ վերլուծենք տարեգրի վերոնշեալ տեղեկութիւնը: Ե՞րբ կարող էր (Ղ)Խութլու-Արսլանը «ինքնիշխանաբար» իրեն յայտարարել «ամիրսպասալար»-գործաւոր. ակներեաբար, այն ժամանակ, երբ ղփչաղ Խուպասարը դարձել էր անաշխատունակ, խեղանդամ⁵⁰: Ուստի, թագուհի Թամարը իրեն հաւատարիմ արքունական ռազմուժով, զօրական Մխարգրձէլ Սարգիս Զաքարեանի ղեկավարութեամբ, որը տարեգրի բնութագրմամբ՝ «բարեժնունդ էր եւ արշաւանքների ու քաջագործութիւնների մէջ սնուած»⁵¹, որդու Զաքարէի⁵² (զուցէ եւ որդիների) հետ գերեվարել, «բանտարկել»⁵³ էր անկարգութիւններ հրահրող գանձապետ, ինքնակոչ, աւատատէր Խութլու-Ասլանին: Խոռվութեան ճնշման յաղթական ամարտից յետոյ Թամար թագուհին, Մխարգրձէլ Սարգիս Զաքարեանին նշանակել է հայոց եւ վրաց զօրքերի գլխաւոր հրամանատար՝ ամիրսպասալար: Վերջինիս որդիները՝ Զաքարէն եւ Իւանէն, տուեալ պահին, ըստ վկայութեան, դարձել են «Դարբագի»⁵⁴ ծառայողներ՝ հայրենիք

⁵⁰ *Кармлис Цховреба*, էջ 256:

⁵¹ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, *հյր. Բ.*, էջ 11, «Արշաւանքների մէջ սնուած» ասելով, հաւանական է, տարեգիրը նկատի ունի 1174ի Գեորգի Գ.ի կողմից երրորդ անգամ Անիի գրաւումը, երբ կառավարիչ նշանակուեց Իւանէ Օրբէլեանը եւ նրա օգնական կարգուեց Սարգիս Զաքարեանը՝ Սադուն Արծրունի Ա.ի փոխարէն (*Кармлис Цховреба*, էջ 245. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 528. նաեւ՝ Մարգարեան, *Հիւսիսային*, էջ 105):

⁵² Տարեգիրը շեշտում է. «Саргис Мхаргдзели с сыном и племянником», «որդու»՝ Զաքարէի: Երիտասարդ Զաքարէն 1176/78ին աչքի ընկնող, ճանաչուած, անուանի զօրական էր (*Кармлис Цховреба*, էջ 251):

⁵³ Տարեգիրը յայտնում է, որ «Когда об этом узнали военные присягнувшие ему и готовые поддержать его козни, они собрались и, отложивши [свой план], постановили крепко стоять за освобождение Кутлу-Арслана и не допустить, чтобы ему нанесен был какой-нибудь вред» (*Кармлис Цховреба*, էջ 257): Անհասկանալի է տարեգրի «военные»՝ «զինուորականներ» արտայայտութիւնը, որոնք Խութլու-Արսլանին երդում են տուել, սատարել, նոյնիսկ վճռականօրէն փորձել են ազատել: «Զինուորականներ, որոնք երդում են տուել նրան», պէտք է հասկանալ իր հայրենաստիութեան ստորադաս վասալներ, եւ ոչ արքունական բանակի զինուորներ:

⁵⁴ Дарбазы (Դարբագ), – Государственный Совет (*Кармлис Цховреба*, էջ 297): Տարեգրի մի այլ տեղեկութեան համաձայն՝ Զաքարէն պաշտօնական ընդունուել է, իսկ Իւանէն՝ ոչ. «После этого сыновья Саргиса и Варама Мхаргдзели, юноши отменные, старейшины Захария и Захария, официально принятые [во дворце] 180, Иван и Саргис, еще непринятые, предприняли поход в страну Двинскую» (*Кармлис Цховреба*, էջ 260):

ստանալով Լօռին «ի իշխանութիւն եւ ի տիրապետութիւն Սոմխիթի»⁵⁵: Ինչպէս նկատելի է՝ կարելորդ, վճռական դերակատարում է ունեցել Սարգիս Զաքարեան մխարգրծէլը Գեորգի Գ.ի դստեր Թամարի գահակալութեան սկզբում ծագած դաւադրութեան ճնշման գործում: Նրա դերը վճռական ու մեծ է նաեւ 1176/78ին թագաւոր Գեորգի Գ.ի դէմ բռնկուած Օրբելիների լայնածաւալ ապստամբութեան ճնշման ժամանակ, ինչպէս իրաւամբ նկատում է Յովսէփեանը, քանի որ Սարգսին խոստացուել էր «զամենայն *հայրենիս եւ փարթամութիւնս* Օրբելեանց խոստանայր տալ նոցա»⁵⁶: Մխարգրծէլ Սարգիսը, որ խոռվարարներից երես էր թեքել եւ անցել վրաց թագաւոր Գեորգի Գ.ի կողմը⁵⁷, գործակցելով իր աներորդու «ամիրապետն Տփլսեաց, Քուրդն անուանեալ» Արծրունի իշխանի հետ, Մահկանաբերդի մերձակայքում ջախջախիչ պարտութեան է մատնում Իւանէ Օրբելու ապստամբ ուժերին⁵⁸:

Հայկական եւ վրացական վերոնշեալ վկայութիւններում տարբերային հակասութիւն է նկատում: Այսպէս, Մխիթար Գօշի եւ Վարդան Վարդապետի վկայութիւններում ապստամբութեան սկիզբը՝ «շփոթեալ կայր» այն ժամանակ է, երբ Թամարն բաժանուել էր իր ռուս ամուսնուց, այսինքն՝ դէպքերը կատարում են 1187ին: Իսկ վրացական աղբիւրի

⁵⁵ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 7. նաեւ՝ *Картоус Цховреба*, էջ 257: Հաւանական է՝ Լօռին իր շրջակայքով «ի իշխանութիւն եւ ի տիրապետութիւն» տրուել է ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարեանին, եւ ոչ որդիներին: Սկզբնաղբիւրից դատելով՝ Լօռին տրուել է որպէս տիրոջ, եւ ոչ «հայրենիք»: Տուեալ պատմական իրողութիւնը, Մանանդեանի բնորոշմամբ՝ տեղի է ունեցել 1186ին (Մանանդեան, էջ 136): Այսինքն՝ իշխանի ամիրսպասալար գործավարութիւնը շատ կարճ է տեւել:

⁵⁶ Օրբելեան, էջ 385. նաեւ՝ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 6:

⁵⁷ Վրաց տարեգիրը չի մասնատրել, թէ ինչպիսի հանգամանքների բերումով է, որ Սարգիս Մխարգրծէլը՝ «սիրելին» («любимец») ապստամբ Օրբելիների, հեռացել վերջիններից՝ զօրակցելով թագաւոր Գեորգի Գ.ին (*Картоус Цховреба*, էջ 245), որի մասին լուր էն նաեւ հայկական աղբիւրները:

⁵⁸ Վ. Յակոբեան, «Դաւիթ Քոբայրեցու յիշատակարանը», *Տեղեկագիր*, 1952:8, էջ 119. նաեւ՝ *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, էջ 472: Այդ առիթով Յովհաննիսեանը նկատում է. «Հայ ֆեոդալներից Իւանէի դէմ ասպարէզ եկաւ Մահկանաբերդի տէր Քուրդ Արծրունին»: Հեղինակը զարգացնում է խիստ ուշագրաւ վարկած յայտնելով, թէ «Երես շուր տալով Վրաստանից, գուցէ Արծրունիները եւս յոյս ունէին վարձատրուել եթէ ոչ Լօռիի, գէթ Վասպուրականի թագով» (Յովհաննիսեան, *Դրուագներ, հիր.*, Ա., էջ 147): Սակայն Վասպուրականի երկրամասը ԺԲ. դարի եօթանասունականի վերջին չէր պատկանում Վրաստանին, այն գրաւուեց Զաքարէ Մեծի կողմից բաւականին ուշ, ինչպէ՛ս կարող էր Քուրդ Արծրունին նման իղծեր փայփայել (Յակոբեան, «Դաւիթ Քոբայրեցու», էջ 119-20. նաեւ՝ *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, էջ 472. նաեւ՝ Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 205. նաեւ՝ Մաթեոսեան, էջ 33):

վկայությամբ՝ պատմական նշեալ իրողութիւնները տեղի են ունեցել աւելի վաղ: Եւ ամենակարեւորը, որն անհամոզիչ ու անհաւանական է, այն է, որ Սարգիս Զաքարեանը, մի անձնաւորութիւն, որ անցեալում դժուարին ճակատամարտերում աչքի էր ընկել որպէս տաղանդաւոր ու հմուտ զօրական, յանկարծ բանակի գլխաւոր հրամանատար՝ ամիրսպասալար է դառնում՝ միայն ճնշելով «ինքնակոչ» (Ղ)Խութլու-Արսլանի «ինքնագործունէութիւնը», թէւ տարեգիրը փորձում է համոզել, որ վերջինիս «ինքնագործունէութիւնը» ընկերաքաղաքական *վրանգներ էր* սպառնում թագաւորական իշխանութեանը⁵⁹, ինչը համոզիչ եւ ընդունելի չէ, քանի որ Գեորգի Գ.ը 1178ի ապստամբութեան յաղթանակից յետոյ, իր դուստր Թամարին դարձրել էր իրեն գահակից *օծեալ* թագաւոր⁶⁰, եւ վերջինիս ենթակայութեան տակ էր, ինչպէս վերը նշեցինք, իրեն հաւատարիմ բանակը՝ Մխարգրձէլ Սարգիս Զաքարեանի ղեկավարութեամբ:

1184/87ին Թամար թագուհու գահակալութեան սկզբում տեղի ունեցած պատմական կարեւորագոյն բազմաթիւ իրադարձութիւնները միանշանակ առնչում են ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարեանի գործունէութեան, թէւ տարեգիրը վերջինիս անունը, գուցէ միտումնաւոր, չի յիշատակում: Նա յայտնում է, որ ռուսների եւ արխագների թագաւորը (իշխան Եւրին, որին Վրաստանում Գեորգի էին անուանում - Ռ.Գ.) ելոյթ է ունեցել Թբիլիսիում՝ ծածանելով յաղթութեան դրօշն ու խաչը, արշաւել Կարս, Կարնեփոր, մինչեւ Բասէն⁶¹: Դէպքը պէտք է կատարուած լինի 1187ի սկզբին, քանի որ այդ թուականին է Գեորգի Ռուր բաժանուել Թամար թագուհուց, եւ արշաւանքին հաստատապէս պէտք է մասնակից լինէր զօրաբանակի ամիրսպասալար Սարգիս Մխարգրձէլը: Պատմագրութեան մէջ նշեալ «ապստամբութեան» աւարտը համարում է 1184/8ը⁶², սակայն աւելի ստույգ կը լինէր 1185/86ը, քանի որ ամիրսպասալար Խուպասարի կաթուածահար լինելը եւ Խութլու-Արսլանի «ինքնագործունէութիւնը» որոշակի ժամանակում պէտք է տեղի ունենար, այսինքն՝ մեր մատնանշած թուականին:

⁵⁹ *Картоус Цховреба*, էջ 256:

⁶⁰ Բերդձենիշվիլի, Դոնդուա, է Մելիշվիլի, Մեսխիա, «Ճնշելով 1178ին բռնկուած ապստամբութիւնը Գեորգի Գ.ը մեծ հանդիսաւորութեամբ Թամարին բարձրացրեց եւ թագադրեց: Հայրն ու դուստրը համատեղ թագաւորում էին մինչ Գեորգի Գ.ի մահը 1284», էջ 195:

⁶¹ *Картоус Цховреба*, «Որից յետոյ նրանք սկսեցին պատրաստուել արշաւանքի: Թբիլիսիում ելոյթ ունեցաւ ռուսների եւ արխագների թագաւորը: Ծածանեցին արշաւանքի երջանկաբեր դրօշը եւ արքայական գաւազանի պաշտպան ու պահապան կենարար խաչը, նախեւառաջ գնացին Կարի եւ Կարնիֆորի երկիրը, որոնք աւերեցին մինչեւ Բասիանի», էջ 259:

⁶² Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 205:

Սարգիս Զաքարեանը զինուորական բուռն կեանքով է ապրել: Նա իր ռազմական տաղանդով աչքի է ընկել դեռ Գեորգի Գ.ի ժամանակ՝ 1161/62ին: 1174ին Անին գրաւելուց յետոյ Սարգիս Զաքարեանը նշանակուել է քաղաքի կառավարիչ Իւանէ Օրբելու տեղակալ-օգնական⁶³: Նա մահացել է ՈԼԶ (1187) եւ թաղուել Սանահնի վանական համալիրում: Նրա դամբանին կանգնեցուած է խաչքար⁶⁴, որդիների՝ Զաքարէ Մեծի եւ Իւանէի կողմից 1189ին կառուցուած Տապանատանը⁶⁵:

Ակներեաբար, 1185/86ին Սարգսին յաջողուել է համոզել թագուի Թամարին՝ վերադարձնելու Թբիլիսիի նախկին ամիրապետ Արծրունի Քուրդ իշխանին՝ Մահկանաբերդի եւ Կայէնի տիրոջը⁶⁶, որը Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ՝ Օրբելիների դաւադրութիւնը ճնշելուց յետոյ, «սարտուցեալ ի թագաւորէն վրաց» Գեորգի Գ.ի հետ եւ պաշտօնագրկուել էր՝ ապաստանելով Կարնոյ քաղաքի ամիրայի մօտ⁶⁷:

Հիւսիսային Հայաստանի վիմագիր վաւերագրերում յայտնի չէ, որ Արծրունի Ամիր Քուրդ իշխանը Կայէն ամրոցի տէրն է: Սակայն Գանձակեցին յայտնում է, որ ԺԲ. դարի վերջերին երկրում տեղի է ունեցել աշխարհակործան «շարժ սաստիկ»⁶⁸, որի հետեանքով խոնարհուել է հին Գեւրկայ տաճարը. «տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս խախտեցաւ եւ եկեղեցին Գետկայ սաստիկ յոյժ»⁶⁹, որից յետոյ, վարդա-

⁶³ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 528. 137. նաեւ՝ Մելիքէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյոր. Բ., էջ 8, 43. նաեւ՝ *Картлис Цховреба*, էջ 245:

⁶⁴ Ղաֆադարեան, *Սանահնի*, էջ 178-79:

⁶⁵ Անդ, էջ 35, 178-79: Քաղաքամայր Անիի, Սարգսի աշտարակի վիմագրում, Զաքարէ Մեծը յետին թուով հօրն՝ ամիրսպասալար Սարգսին, մեծարում է շահնշահ պատուանոնով. «Թիւս :ՈԿԴ: (1215) ի պարոնութե մանդատորթախուցէս ամիրսպասալար շահանշահ Զաքարիաի, որդոյն շահնշահ Սարգսի» (*Դիւան*, *պր.* I, էջ 2):

⁶⁶ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 6. նաեւ՝ Մաթեոսեան, էջ 27:

⁶⁷ «..Կարնոյ քաղաք: Եւ անդ.. զբարեպաշտ իշխանն՝ զանուանեալ Քուրդ, եւ հաւատովն քրիստոնեայ, որ ընդ այն ժամանակս անդ լինէր՝ սարտուցեալ ի թագաւորէն վրաց» (Գանձակեցի, էջ 208. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 530. նաեւ՝ Հ. Մարգարեան, «Մահկանաբերդիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ.-ԺԴ. դարերում», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 1998:ԺԸ, էջ 20):

⁶⁸ Գանձակեցի, էջ 210:

⁶⁹ Անդ, էջ 210: Ըստ Աագեանի եւ Զանփուլադեանի՝ «շարժ սաստիկ» կործանար երկրաշարժը տեղի է ունեցել 1185ից յետոյ, եւ Գօշը Քուրդ Արծրունու միջնորդութեամբ դիմել է վերջինիս քրոջ որդիներ՝ Զաքարիային եւ Իւանէին՝ նոր տեղ խնդրելով վանքի կառուցման համար (*Դիւան*, *պր.* VI, էջ 62): Սակայն, 1185ին երկրամասի տէրը Զաքարեան երիտասարդ անուանի իշխանները չեն, այլ Վրաց թագաւորութեան նորանշանակ ամիրսպասալար Սարգիս Մխարգրձէլն է՝ նըրանց հայրը: Հաւանական է, Հին Գետիկ վանքը երկրաշարժից խոնարհուել,

պետ Գօշը, միաբանութիւնը չցրուելու պատճառով⁷⁰, մեծ իշխան Իանէ Զաքարեանից՝ նոր կառուցուող եկեղեցու տեղ է խնդրել: Վերջինս անսալով մեծահամբաւ օրէնսգէտի խնդրանքին՝ տեղ է յատկացրել *Կայենոյ* բերդ-ամրոցի մերձակայքում, ուր իշխելիս է *եղել ամիր Քուրդ Արծրունին*. «Ապա չոգան միաբան առ մեծ *իշխանն Իանէ*, եղբայր զօրավարին Վրաց Զաքարէի, որդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին, որ ընդ այն ժամանակս *իշխէր բերդին Կայենոյ*⁷¹ եւ գաւառին, եւ ցուցին նմա զխնդիրս իւրեանց»⁷²:

Իշխանի եւ խոստմնալից իրաւագէտ մատենագրի ծանօթութիւնը խիստ մտերմիկ բնոյթ են կրել: Վերջինս իշխանին պատուել, մեծարել է «եղեալ նորա ծանօթ, սիրեցաւ ի նմանէ *իբրեւ զհայր*»⁷³: Պատմագրի վկայութեամբ ակնյայտ է, որ տարագիր Արծրունի Քուրդ իշխանին վերստին յաջողուել է հաստատուել իր տիրոյթներում, այս անգամ Թամար թագուհու իշխանութեան օրօք, կրկին պատուել եւ մեծարուել վերջինիս կողմից. «..Եւ բազում *մեծարանս* եղ նմա թագուհին Վրաց, որ *Թամար կոչէր*, դարձուցանելով *ի նա զհայրենի տեղիս* եւ այլս յոլովս»⁷⁴: Իշխանի գործունէութեան մասին վաղագոյն տեղեկութիւնը հաղորդում է Սանահնի Ամենափրկիչ ժամատան վիմագիրը. «ՈԼ: (1181) Ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Գեորգա եւ *յամիրսպաս[ա]յարութեն Սարգսի* եւ որդոց իւրոց Զաքարէի եւ Իանէի եւ *յամիրութե Քրդին*: Ես՝ Յ[ո]վ[աննէս] առաջնորդ ուխտիս շինեցի զերբեմն լեալ զեկեղեցիս *աւզնութե ամիր Քրդին* եւ վարդապետ մեծի Գրիգորի, եւ զգաւիթս ի հիմնաց: Զաշխատակից եղբարքս եւ զհայր Յովհաննես զարժանին ամենայն արհնութեան, զի յաւուր սորա կրկին ազատեցան եկեղեցիքս մեր յամենայն հարկէ»⁷⁵:

կամ նորակառոյց եկեղեցու տեղը յատկացուել է 1187ից յետոյ, երբ մահացել էր Սարգիս Զաքարեանը եւ Տաւուշի այդ հատուածը ժառանգել էր կրտսեր որդին՝ Իանէն:

⁷⁰ Ակնյայտ է, որ դէպքերը տեղի են ունենում Թամար թագուհու օրօք:

⁷¹ Պատմիչի «..ընդ այն ժամանակս իշխէր բերդին Կայենոյ եւ գաւառին» խօսքը պէտք է հասկանալ, որ Ամիր Քուրդ իշխանն ամրոցի տէրն էր, ինչը եւ հանդիսանում էր իշխանական նստոց: Այս իրողութիւնը հաստատում է Վարդան վրադապետի հետեւեալ խօսքով. «..զոր շինեալ էր հրամանաւ.. մեծի իշխանին Քրդին,.. զի յայնմ ժամանակի նա ունէր զԿայեն հայրենօք ի Հասանայ Կայենեցոյ» (Բարձրբերդցի, էջ 183):

⁷² Գանձակեցի, էջ 208:

⁷³ Անդ:

⁷⁴ Անդ, էջ 209:

⁷⁵ Ղաֆադարեան, *Սանահնի*, էջ 104. նաեւ՝ *Դիան հայ վիմագրութեան, պրակ IX, Լոռու մարզ*, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Կ. Գ. Ղաֆադարեան, Ս. Տ. Սաղումեան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2012, էջ 36: Ակադեմիկոս Սուրէն Երէմեանը թէական է համարել վիմագրի թուականը եւ առաջարկել ՈԼին յաւելել Դ միաւորը, այսինքն, թուականը կարդալ 1185 (Ս. Տ. Երէմեան, «Եւրփի

Նկատենք, որ վիմագրագետ հնագետ Ղաֆադարեանը նշեալ արտօնագիրը ընդօրինակելով, բնաւ չի անդրադարձել բնագրում աւանդած ընկերաքաղաքական իրողութիւններին, չի վերլուծել ու մեկնաբանել արձանագրութիւնը, զանց առնելով Յովսէփեանի զգուշատւո՝ «..1181 թուից, ուր Սարգիսը «ամիրսպասալար» տիտղոս ունի.. որ արդարեւ *նորութիւն էր* այդպիսի ընդարձակ հասկացողութեամբ Զաքարեան տան համար»⁷⁶ յայտնած վարկածը, ինչը շրջանցել են նաեւ *Դիան հայ վիմագրութեան* մատենաշարի Թ. պրակի կազմողները: Ուստի, հարկ է անդրադառնալ յիշատակագրի մեկնաբանութեանը՝ երեւան հանելով արտօնագրում արծարծուած մի շարք իրողութիւններ, որոնք առնչուում են մեզ հետաքրքրող անմիջական խնդրին: «ՈԼ: (1181) թին յաղթող թագաւորին Գեորգան» վրաց թագաւոր *Գեորգի Գ.* ն է, որը թագաւորել է (1155/6-1184ին)⁷⁷: Իսկ «յամիրսպասալարութե[ա]ն Սարգսի»՝ Սարգիս Մեծ Զաքարեանը, որն ինչպէս վերը պարզեցինք, ամիրսպասալարութեան պատիւը ստացել է բաւականին ուշ՝ Գեորգի Գ.ի դստեր Թամար թագուհու *օրօք* 1185/6ին եւ ոչ 1181ին: Ինչպէս նկատելի է Սանահինի 1181ի վիմագրի տեղեկութիւնից, վանահայր Յովհաննէսը, փաստում է, թէ երբեմնի «սուրբ ուխտը շինել» է «յամիրութեամբ» եւ «աւգնութեամբ» ամիր Քրդի *իշխանութեան* եւ Գրիգոր Տոտէորդու ժամանակ: Այսինքն՝ արտօնագիրը փաստում է այն, որ հայազգի իշխան Քուրդ Արծրունին, ով Տփղիսի (հաւանական է նաեւ Քարթլիի⁷⁸) *ամիր* գործաւորն էր այդ ժամանակ (ընդգծուած է՝ «յամիրութե[ան]»), երկրորդ անգամ, փորագրող գրիչի կողմից շեշտադրուում է *ամիր* տիտղոսով: *Ամիրն* անուան բաղադրիչ չէ, այլ վերջինիս գործավարութեան տիտղոս-պատիւը⁷⁹: Ասել է, թէ 1181ին Արծրունի Քուրդ Մահկանաբերդցին վրաց արքունիքում զբաղեցնում էր *ամիրայի* նշանակալից բարձր պաշտօնը⁸⁰, որի օժանդակութեամբ («աւգնութեամբ») կառուցուել է Սանահինի Ամենափրկիչ

Բոգոլիբսկին հայկական եւ վրացական սկզբնաղբիւրներում, *Научные труды* (գիտական աշխատւներ) 1946:XXIII, ԵՊՀ, էջ 405-8): Մարգարեանի յայտնած տեղեկութեան համաձայն, Երէմեանի նշեալ թուականը հիմնատրապէս մերժել է Ի. Յինցաձէն (Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 210): Երէմեանի առաջարկած թուականն ընդունելի չէ, քանի որ 1185ին Գեորգի Գ.ը մահացած էր:

⁷⁶ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 4:

⁷⁷ *Հայ ժողովրդի*, էջ 527:

⁷⁸ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 6. նաեւ նոյնի՝ *Հաւուց թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձանները հայ արուեստի մէջ*, Երուսաղէմ, 1937, էջ 56. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 530. նաեւ՝ Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 210:

⁷⁹ Ղաֆադարեան, *Սանահինի*, էջ 105:

⁸⁰ Քուրդ Արծրունին եղել է «Էրիթթաների Էրիթթաւ, ամիրաների ամիր, միաժամանակ նաեւ մեշուրչլէթ-ուխուցէսի՝ արքունի գանձապետ» (*Հայ ժողովրդի*, էջ 530-31):

եկեղեցու ժամատունը, ինչն ուղղակիորեն փաստում է, որ վերջինս դեռևս գժտուած չէր վրաց թագաւորի հետ: Այդ իրողութիւնն է հաստատում նաեւ Հաղարծինի հնաժամայրի ՈԼԳ (1184) թուականի բնագիրը, ուր «մեծամեծ իշխանացն» միայն Արծրունի իշխանն է հանդէս գալիս պատիւ-տիտղոսով. «Ի ՈԼԳ թուիս Հայոց *ի թագաւորութեանն* Ափխազաց *Գեորգեա*, ի հայրապետութեանն Հայոց ՏՆ Գրիգորիսի, ես՝ Խաչատուր վարդապետ եւ Սուքիաս նորոգեցաք զՍԲ Գրիգորս, հրամանաւ թագաւորին եւ *իւր մեծամեծ իշխանացն՝ Սարգսի*⁸¹, *Ամիր Քրդին*, Անտոնի Ճղունտելին, Ելիբեկին»⁸²: Իշխանի *ամիրա* գործավարութեան մասին են վկայում նաեւ Մորոյ ծորոյ հնաժամայրի երկու վէմ-յիշատագրերը, ուր նշուած է Ամիր Քուրդ իշխանի կողմից եկեղեցին ապահարկելու եւ հոգացողութեան մասին. ա.) «Կաման ԱՅ եւ ողորմութեամբ թագաւորին Գիւարգէ, ես՝ *Ամիր Քուրդս* առի *գիր* ազատութե ի թագ[աւորէ] սբ Ածածնիս Մորո ծորո հաւրն Յովանիսի», բ.) «Անուամբն ամենակալին ԱՅ, ես՝ Գիւարգի թագաւորաց թագ[աւոր] ետու զՄորո ծորո վանքս հաւրն Յովանիսի եւ *արարի ազաւր* յամենայն հարկէ, Ամիր Քրդին հոգցողութեամբ»⁸³:

Նշեալ բնագիր-վիմարձանագրերից ելնելով՝ կարելի է ընդգծել, որ իշխանը դեռևս պաշտօնագրկուած չէր, իսկ ընդհարումը վրաց թագաւոր Գեորգի Գ.ի հետ, հաւանաբար, տեղի է ունեցել առկայ վիմագրերը փորագրելուց յետոյ, 1184ի սկզբին. պարզ չէ թէ պաշտօնագրկման պարագան ինչն է հանդիսացել⁸⁴:

⁸¹ Քուրդ Արծրունուց առաջ ընդգծուած «Սարգսի» անձանունը, ամենայն հաւանականութեամբ, մեծ իշխան Սարգիս Զաքարեանն է, որը զարմանալիօրէն հանդէս է գալիս առանց տիտղոսի:

⁸² *Դիւան, պր.* VI, էջ 37: Սոյն բնագիրը հետաքրքիր է երկու առումով՝ նախ տեղեկացնում է, որ Գեորգի Գ.ի օրօք վերականգնուել են Ս. Գրիգոր վանքի հողատիրական իրաւունքները «Ափխազաց Գեորգա.. հրամանաւ թագաւորին... զհին եւ զնոր կազմութիւնս գրով ետ ի սբ Գրիգորս», եւ երկրորդ՝ եկեղեցու նորոգումը կատարուել է մեծահամբաւ վարդապետ եւ երաժիշտ Խաչատուր Տարօնացու եւ Սուքիասի եռանդով (Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 212):

⁸³ *Դիւան, պր.* VI, էջ 139. նաեւ՝ Սուրէն Աւագեան, *Վիմագրական պրպարումներ*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1986, էջ 82: «Առի գիր ազատութե ի թագ[աւորէ]» բնագրի ապահարկութեան իրողութիւնը, ակնյայտօրէն ընդգծում է Քուրդ Արծրունու բարձր դիրքը եւ թագաւորի հետ մտերիմ լինելու պարագան: Աւագեանը բնագիրը թուագրել է 1177/78: Ըստ Մարգարեանի՝ այդ կարետը զիջումը վանքին կարող էր արուել միայն Քուրդի վերադարձից յետոյ, որեւէ աչքի ընկնող ծառայութեան դիմաց: Հեղինակի կարծիքով վիմագրերը փորագրուած են 1177-84ի ընթացքում (Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 211):

⁸⁴ Այս հաստատում է նաեւ Յովսէփեանի հետեւեալ անորոշ արտայայտութիւնը. «Վրէժխնդրութեան այս գործողութիւնը կատարուել է 1183/4 թթ.», ինչը վերաբերում է Ի. Օրբելիի ապստամբութեանը (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 6): Անհամոզիչ է վեհափառի վարկածը. Օրբելին 1177/78ի խռովութեան

Տփղիսի ամիրայության եւ դրա հետ կապուած արքունի գանձապետի՝ *նացվալի-մեչուրչլէթ-սիսայի* պաշտօնը հանդիսացել է Մահկանաբերդի Արծրունի իշխանների *ժառանգական* արտօնութիւնը⁸⁵:

Քարթլիս ցիսովրեբայի յայտնած ուշագրաւ տեղեկութեան համաձայն, թագուհի Թամարի թագաւորութեան սկզբում Քարթլի եւ Թքլիսիի «է(ա)միր» է յիշատակում ոմն Աբուլ(Հ)հասան. «էմիր (ամիր) Քարթլիի եւ Տքլիսիի Աբուլասան»⁸⁶: Եթէ սկզբնաղբիւրի յայտնած տեղեկութիւնը վստահելի եւ ընդունելի է, ապա վրաց արքունիքն ունեցել է միքանի *ամիր* գործաւորներ, քանի որ 1232ին գրուած Բագնայրի Աւետարանի գրիչ Իգնատիոսի վկայութեամբ՝ իշխանաց իշխան պատրոն Խոռասը, որդին էր Ամիր-Սարգսի, վերջինս մօրեղբայրն էր մեծ զօրավարներ Չաքարէի եւ Իւանէի. «...նահատակեալ ի վերայ տանս Հայոց, մեծապատիւ իշխանաց իշխանն պատրոն Խաւոաս, որդի Ամիր-Սարգսի»⁸⁷, որ էր եղբայր մաւր կե-սառոսաց *Հայոց եւ Վրաց եւ ամենայն Ափխազաց*, բարեպաշտիցն եւ Աս-տուծով զաւրացելոցն մեծին Չաքարիայի եւ Իվանէի»⁸⁸:

Ակադ. Սուրէն Երէմեանը զարգացրել է այն թեզը, որ հայկական աղբիւրների Ամիր-Քուրդը եւ վրաց մատենագիրների յիշատակած էմիր Աբուլասանը միեւնոյն անձնաւորութիւններն են⁸⁹: Ամիր Քուրդը վրաց

պարտութիւնից յետոյ, մինչեւ 1183 ողջ չէր կարող լինել: Ակներեաբար, Սանահնի ՈԼԲ (1183) Օրբելու վիմագրի թուականը փորագրուած է յետին թուով: Իշխանի ընդվզման կապակցութեամբ Մարգարեանը նշում է՝ Ամիր Քուրդ իշխանի եւ թագաւոր Գեորգի Գ.ի միջեւ գծտութիւնը տեղի է ունեցել 1176/78ի ապստամբութիւնից առաջ, եւ Քուրդ Արծրունին այդ թուականներին յիշում է Թքլիսիի քաղաքապետ: Հեղինակի հաւաստմամբ՝ իշխանը վերադառնալով՝ հաշտուել է թագաւորի հետ, եւ խռովութեան ճնշման ժամանակ, ապացուցել իր հաւատարմութիւնը գահի նկատմամբ (Մարգարեան, *Հիւսիսային*, էջ 209):

⁸⁵ *Հայ ժողովրդի*, էջ 531:

⁸⁶ *Кармнос Ухосреда*, էջ 258: Մեր նպատակից դուրս է առարկել անուանի գիտնականներին, սակայն, հաւանաբար, նկատելի է՝ Ամիր Քուրդ Արծրունու եւ վրաց տարեգրի անուան նոյնացման մէջ շփոթ կայ:

⁸⁷ «...Յոյժ մեծարէր պատուով զշահապ քաղաքին Տփխեաց՝ զՎասակ որդի Վահրամայ իշխանի եւ եղբայրս զՔուրդն կոչեցեալ եւ զՍարգիս» (Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901, էջ 389-90): Ամիր Սարգիսը մահացել է 1187ին (Գ. Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան, հյոր. Ա.*, Երեւան, 1983, էջ 291):

⁸⁸ *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դար*, էջ 178. նաեւ՝ Մարգարեան, «Մահկանաբերդոյնների», էջ 11: Եթէ *ամիր*ն այս դէպքում տոհմական *մակդիր* չէ, քանզի Սարգիսը եղբայրն էր Ամիր Քրդի, ապա վրաց արքունիքն ունեցել է միքանի *ամիր*ա:

⁸⁹ Երէմեան, էջ 395, 399, 416-18. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 531: Ըստ Մելիքսեթ-Բէկի՝ Աբուլասանը եղբայրն է Թքլիսիի Կապոյտ վանքի («Լուրջի մոնաստէր») ճակատին «ցարդ պահպանուած վրացերէն գլխատառ արձանագրութիւնում

արքունիքում 1186-91՝ վայելում էր մեծ հեղինակություն, պետական խորհրդի (Դարբազի) անդամ էր⁹⁰: Ուշագրաւ է, որ *Քարթլիս ցխովրեբայի* վկայութեան համաձայն «*Ամիր Աբուլասանը*» միջնորդ է եղել եւ ամուսնացրել թագուհի Թամարին ռուս իշխան Անդրեյի որդի Եուրիի հետ⁹¹, որին վրացիները Գեորգի անունով են կոչել⁹², թէւ թագուհի Թամարը յա-

յիշուած ... Քարթլիի Վասիլ արքեպիսկոպոս»ի, որն ըստ Երէմեանի կռահման՝ նոյն դաւանափոխ հայոց Բարսեղ արքեպիսկոպոսն է (Լ. Մ. Մելիքսէթ-Քէկ, «Հին Թբիլիսիի եւ հայ-վրացական կուլտուրական կապերի պատմութիւնից», *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 1958:3, էջ 155): Զարմանալի է, որ Յովհաննիստեանը եւ յատկապէս Լեւոն Բաբայեանը այս իրողութիւնը զանց են առել: Դրան որեւէ առիթով չեն անդրադարձել նաեւ Պարոյր Մուրադեանը եւ Ռաֆայէլ Մաթեոսեանը: Այդ առիթով Մարգարեանը նկատում է, որ Թբիլիսիի «Կապտավանքի» եւ Անդրեաս առաքեալի սրբապատկերի շրջանակի արձանագրութիւններից յայտնի Աբուլասանի հօրը՝ Յոքին եւ եղբօրը՝ Բասիլին, անհնար է նոյնացնել Ամիր Քրդի հայր Վահրամի եւ ԺԲ. դ. երկրորդ կէսի Հաղպատի արքեպիսկոպոս Բարսեղի եւ «Կապտավանքի» վիմագրում յիշուող «Քարթլիի նախկին արքեպիսկոպոս» Բասիլիի հետ, այն պատճառով, որ Հաղբատի առաջնորդ եւ Վրաստանում ապրող հայերի արքեպիսկոպոս Բարսեղը Ուքանանց տոհմից է: Իրաւացի է հեղինակը պնդելով, որ Ամիր Քուրդը եւ արքեպիսկոպոս Բարսեղի եղբայր *Քուրդ իշխանը* տարբեր անձեր են (Մարգարեան, *Հիսիսային*, էջ 214): Մարգարեանը ժխտում է Ամիր Քրդի եւ Աբուլասանի անձերին նոյնութիւնը. «Ամիր-Քուրդ Արծրունին ամիրայութեան պաշտօնում վերջին անգամ յիշուած է 1184թ., իսկ 1185թ. սկզբին Թբիլիսիի քաղաքապետն էր արդէն Աբուլասանն», եւ յաւելագրում է, որ «Ամիր-Քուրդի պաշտօնանկութիւնը, հաւանաբար, տեղի է ունեցել 1184-1185թթ., երբ փոփոխութիւնների ենթարկուեց ողջ արքունական պաշտօնէութիւնը»: (Վկայակոչուած է վրացերէն աղբիւր: Անդ, էջ 219): Գիտնականի նշեալ *թուականն* անընդունելի եւ անհամոզիչ է. այն որը սպորդել է անուշադրութեան հետեւանքով, քանի որ նախ՝ Քուրդ Արծրունու փեսայ Մխարգրձէլ Սարգիս Զաքարեանը, թագուհի Թամարի կողմից նոր (1185/86) էր նշանակուել հայ-վրացական զօրաբանակի գլխավոր հրամանատար՝ ամիրսպասալար, եւ գուցէ, այդ թուականներին էր ամիրսպասալար Սարգսին յաջողուել համոզելու Թամարին՝ վերադարձնելու տարագիր աներորդի իշխանին, երկրորդ՝ Թամարը 1185/87ին ամուսնացած էր ռուս Գեորգիի հետ, վերջինս, ըստ աղբիւրի, կարելի է կարծել՝ բարեկամն էր Քուրդ Արծրունու:

⁹⁰ *Հայ ժողովրդի*, էջ 531: Վրացիները Ամիր Քրդին անուանում էին Աբուլ-Հասան, որ արաբերէն նշանակում է «Հասանի հայր» («История и восхваление венценосцев» грузинский текст первел предисловием и примечаниями снабдил ак К. Кекелидзе, Թբիլիսի, 1954, էջ 40):

⁹¹ *Կարտլիս Ըხოვრება*, էջ 258:

⁹² Վարդան վարդապետը յայտնում է. «(Թամար) Թէպէտ ընկեց զայրն Ռուզ եւ, էառ զՕսն Աւլան, յորմէ ծնաւ միամօր որդի եւ կոչեաց զնա Լաշայ» (Բարձրբերդցի, էջ 183-84): Այդ կապակցութեամբ Օրբէլեանը մի փոքր ընդարձակ տեղեկութիւն է յայտնում. «Եւ կալաւ զթագաւորութիւնն դուստրն

մառօրէն դէմ է եղել ամուսնանալու ռուս արքայազնի հետ⁹³, սակայն, ըստ աղբիւրի՝ ողջ արքունիքը՝ *պատրիարքը, դիոցէպոլները, ազնատւորները եւ ասպետները* պատրաստուել են թագուիւ *հարսանիքին*⁹⁴: Վերոնշեալ մտերմութիւնն է, գուցէ, հիմք հանդիսացել, որ տեաական, ընդլայնուած բնոյթ կրող ապստամբութեան ժամանակ Քուրդ Արծրունին («էմիր Աբու-Հասանը») սատարել է ռուս իշխանին՝ խռովութեանը մասնակից դարձնելով նաեւ որդուն՝ Հասանին, որը վրաց սկզբնաղբիւրում կրում է *Գուգան Տոսկանելի* անունը⁹⁵: Վերջինս Կղարջքի, Շարշէթի երիսթան էր⁹⁶ եւ աղբիւրի տեղեկացմամբ ապստամբութեան ժամանակ առանձնացել է իր աշխուժութեամբ⁹⁷, *երկու* անգամ խռովութեան դիմելով, ընթոստացել է Թամար թագուիւ դէմ: Ստոյգ յայտնի չէ, թէ առաջին ապստամբութիւնն ինչպէս է աւարտուել, սակայն եկրորդի դէպքում՝ միանշանակ՝ իշխանը պարտուել է, եւ տարեգրի վկայութեամբ՝ անցել Պարսկաստան: Ակնեւեաբար, հեղինակն նկատի ունի Հայաստանը, որ չի բարձրաձայնում: Նրան գերեվարել է Զաքարիա Ասպանիսձէն եւ յանձնել «Դարբազին»: Խռովարարներից միակն է, որ կուրացուել ու մահապատժի է ենթարկուել⁹⁸, հետեւաբար պէտք է կարծել, որ վերջինս խիստ վտանգ է ներկայացրել Վրաց Թագաւորութեան համար⁹⁹:

որում ածին այր զորդի Ըռոսաց թագաւորին որում անուն էր Գէորգի: Սա էառ զԴվին քաղաք՝ եւ սակաւակեաց մեռանի. եւ առնու Թամարն միւս եւս այլ այր Սօսլան անուն. եւ լինի նմա որդի մի Լաշայ Գէորգի անուն» (Օրբէլեան, էջ 391): Գէորգի Ռուսը յիշատակուած է Սանահնի ժամատան հիւսիսային մուտքի բարաւորին, «Ի թագաւորութեանս վրաց Գաւրկէ, յամիրսպասալարութեան Զաքարէի եւ Իանէի եղբար իւրո, ի ՈԽ (1191) եւ Քուրդս, Հասան, Համագասպ, Սարգիս, որդիք Սմբատա» (Ղաֆաղարեան, *Սանահնի*, էջ 105):

⁹³ *Կարտլուս Ափսթրեթա*, էջ 259:

⁹⁴ Անդ:

⁹⁵ *Կարտլուս Ափսթրեթա*, էջ 259: Գանձակեցին Արծրունի Ամիր Քրդի որդիներին նշելիս՝ զարմանալիօրէն Հասան անունը չի տալիս. «...որդւոց Քրդին՝ Դապի եւ Սադունին» (Գանձակեցի, էջ 215): Եւ դժուար է պնդել, թէ Հասան Կայենեցին Ամիր Քրդի որդին է, քանի որ Վարդան Վարդապետի եւ Օրբէլեանի վկայութիւնների համաձայն՝ Հասան Կայենեցին գուցէ տարիքով մեծ է Քուրդ Արծրունուց: Այդ կարելի է դատել Վարդանի վկայութիւնից «նա (Քուրդ Արծրունի - Ռ.Գ.) ունէր զԿանն հայրենօք ի Հասանայ Կայենեցւոյ» (Բարձրբերդցի, էջ 183. նաեւ՝ Օրբէլեան, էջ 384):

⁹⁶ *Հայ ժողովրդի*, էջ 531. նաեւ՝ *Կարտլուս Ափսթրեթա*, էջ 215, 264:

⁹⁷ *Կարտլուս Ափսթրեթա*, էջ 215:

⁹⁸ *Կարտլուս Ափսթրեթա*, էջ 215. Այս առիթով Յովհաննիսեանը նկատում է. «Անհաւանական չէ, որ հայ ֆեոդալների որոշ հոսանքը տնտեսական կամ քաղաքական շօշափելի շահախնդրութիւններով կապուած է Խլաթի «խաղաղասէր» այս էմիրների հետ: Ըստ երեւոյթին նման կապերի հետեւանքով է, որ Գուգան

Վրացական աղբիւրը քանիցս շեշտում է, որ Դադեան Վարդանը մաս-խորթութեամբ¹⁰⁰ պատուին արժանանալով՝ իշխել է Օրբէթի լեռնային շրջանին եւ Կայէն ամրոցին: Սակայն վերջինիս գահակից որդին՝ Իւանէն, որին տարեգիրը բացասական երանգով է ներկայացրել, իշխելիս է եղել բաւականին ընդարձակ տարածքի՝ Գագին, Մակին, Կայծոնին ու Կայէնին¹⁰¹: Վերջիններս այդ տիրոջներից զրկւում են՝ մասնակցելով Գեորգի Ռուսի ապստամբութեանը: Ըստ ուսումնասիրողների՝ նշեալ դէպքը տեղի է ունեցել 1185ից մինչեւ 1191¹⁰²:

Այս թուականն առարկելի է: Թէեւ Գանձակեցին Հայաստանում տեղի ունեցած սաստիկ երկրաշարժի մասին ստույգ տարեթիւ չի նշում, որի ժամանակ խոնարհուել էր Հին Գետիկի տաճարը, սակայն վերջինիս յայտնած պատմական իրողութիւնը աներկբայելի է: Հետեւաբար երկրաշարժը պէտք է տեղի ունեցած լինի 1185/86ին: Երկրորդ, ինչպէս

Արծրունին՝ Տայքի եւ Կղարջքի տէրը՝ երես դարձրեց Թամարից եւ ենթարկուեց շահի-Արմէնների պետութեանը» (Յովհաննիսեան, *Դրուագներ, հղ. Ա.*, էջ 148):
⁹⁹ Տարեգրի վկայութիւնից դժուար է կռահել, թէ Գուգան Տառակորելին քաղաքական ինչ դրդապատճառով է գրաւել «Տառ-Կարին, Վաշլովանին եւ մի շարք ամրոցներ»՝ երես թեքելով, գուցէ վիրաւորուելով Թամար թագուհուց, գնացել է Շահ-Արմէնների մօտ, որին հետեւել են վերջինիս համակրող իշխաններն ու նրանց որդիները (*Կարոս Լխոթեճա*, էջ 259, 267): Զարմանալի է, որ պատմական այդ իրողութեան մասին լռում են մատենագիրներ Գանձակեցին եւ Բարձրբերդին, սակայն այդ երկրամասում յայտնի Հասան Կայէնեցու մասին յիշատակում է Սինեաց պատմիչը՝ ակնարկելով վերջինիս՝ ապստամբ Իւանէ Օրբելին շրջապատած իշխանների շարքում. «Ամենայն զխաւորք եւ ազատք Վրաց ընդ Իւանէի.. Քարթլիս Հերիթաւքն եւ Ղարդաւրայքն եւ Զաւախուրքն. Կախայն եւ որդիք իւր եւ Կամրագէլն մեծ եւ Զաղելմեմնայն եւ Տաշրացիքն եւ Կայենեցին Հասան եւ Անեցին Գրիգոր Ապիրատեանց» (Օրբելեան, էջ 384): Այնուհետեւ Հասան Կայէնեցու մասին որեւէ տեղեկութիւն չկայ: Հաւանական է իշխանը մապատժի է ենթարկուել ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ: Որքանով է Գուգան Տառակորելին եւ Հասան Կայէնեցին նոյն անձն, առաւել եւս, որ վերջինը համարում է Քուրդ Արծրունու որդին՝ դժուար է հաստատել հայկական որեւէ աղբիւրով: Յովսէփեանը գրում է, որ Վասակ Խաղբակեանի որդի Պապաքը յիշում է Գեղարքունեաց Ղարանլուխ գիւղի մօտ Գագան Լօնեցու կանգնեցրած խաչի արձանագրութեան մէջ. «Ո՛հ (1220) ի իշխանութեան Վասակայ եւ որդոյ իւրոյ Բաբաքին» (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 79): Ով է այս Գագան Լօնեցին, եւ ինչ կապ կայ Խաղբակեան իշխանական տան հետ՝ անյայտ է, թէեւ խաչքարը 1220 թուակիր է:

¹⁰⁰ Անդ, էջ 257, 260: Ըստ Մարգարեանի՝ Կայէն ամրոցը Վարդան Դադեանը ստացել է 1185ին՝ փոխարինելով Աֆրիդոնին (Մարգարեան, *Հիւսիսային*, էջ 218):

¹⁰¹ *Կարոս Լխոթեճա*, էջ 252, 265: Մելիքսէթ-Բէկը Մակա տեղանունը թարգմանել է «Մոա՝ Կայծոնի» ձեւով (Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները, հղ. Բ.*, էջ 13):

¹⁰² Մարգարեան, *Հիւսիսային*, էջ 218:

վերը նկատեցինք, անտարակոյս է նաեւ, որ այդ թուականներին Վրաց Թագաւորութեան ռազմութի՝ ամիրսպասաւարի բարձրագոյն պաշտօնը զբաղեցրել է Սարգիս Մխարգրձէլ Զաքարեանը: Ակներեաբար, վերջինիս այդ ժամանակ է յաջողուել համոզել թագուհի Թամարին, թոյլատրել վերադառնալու իր վտարանդի աներորդի Քուրդ Արծրունուն, հայրենի տիրոյթներ, ինչպէս յայտնում է Գանձակեցին¹⁰³: Ուստի, 1185/86/87ին, վրացական աղբիւրի վկայութեամբ, Վարդան Դադեանը չէր կարող *տէր* լինել Կայէն ամրոցին, որովհետեւ երկրամասի մեծ (աւագագոյն) իշխանը Քուրդ Արծրունին էր, ինչը փաստում են վերը նշուած՝ Սանահնի, Հաղարծինի, Մորոյ ձորոյ վիմագիր վաւերագրերը եւ Գանձակեցին:

Ինչպէս վերը նկատեցինք, 1187ին մահացել է Սարգիս Մեծը եւ վրաց բանակի գլխաւոր զօրապետ էր դարձել Գամրկէլ Թորելին¹⁰⁴: Ակներեաբար, 1187/88ին իր մահականացուն է կնքել նաեւ Արծրունի Քուրդ իշխանը: Եւ հաւանական է՝ այդ թուականներին Կայէն ամրոցին տէր է դարձել Դադեան Վարդանը, ինչպէս հաղորդում է վրացական աղբիւրը: Սակայն արքունական բարձր դիրքում գտնուող մսախորթովուցէս Դադեանի իշխանական տունը զարմանալիօրէն յարել է նախկին վրաց թագաւոր Գեորգի Ռուսի խռովութեանը եւ դաւադրութեան պարտութիւնից յետոյ, զրկուել նշեալ տիրոյթներից:

1188/89ին Վրաստանում բռնկում է նոր խռովութիւն, որին խթան է հանդիսանում ռուս իշխան Եւրիի (վրաց՝ Գեորգի) Թամարի նախկին ամուսնու վերադարձը Պոլխից՝ Երզնկայի եւ Կարնոյ քաղաք¹⁰⁵: Վերջինիս դիմաւորում է Գուգան Տոսկանելին, ում միանում է նաեւ Բոցո անունով իշխանը¹⁰⁶: Տարեգիրը յաւելել է, որ Տոսկանելին օգնութեան էր եկել որդին Շահ-Արմէնների զօրքով, որի անունը չի յայտնում: Վերջիններս ամբողջ ընտանիքով գերի են ընկնում եւ զրկում իրենց տիրոյթներից¹⁰⁷:

¹⁰³ Գանձակեցի, էջ 210:

¹⁰⁴ *Կարոսու Աջօքթեա*, էջ 265:

¹⁰⁵ Անդ, էջ 264. նաեւ՝ Մելիքսեթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, *հրդ. Բ.*, էջ 13:

¹⁰⁶ *Կարոսու Աջօքթեա*, էջ 264:

¹⁰⁷ Անդ, էջ 267: Ճարտարապետ Վարագդատ Յարութիւնեանի կողմից Դոմաշէնում յայտնաբերուել է մի արձանագրութիւն, որը յայտնում է «[Քր]դին իշխանաց իշխանին եւ մանդատորութուցիսին որդոյ Հասանայ Կայէնեցո շինեցի զհոգեւորնսս ի մէջ լեռանց ի ոտս Փուսա հաստատ հայրենիցս մեր Կայենի եւ կանգնցի զխաչս վասն արեւատութեան եւ վասն երկար կենդանութեան ինձ եւ զաւակաց իմոց յիշեցէք»: Անուանի ճարտարապետը «[Քր]դին իշխանաց իշխանին» արտայայտութեան անձնանունը կապում է Ամիր Քրդի անուանը (Վարագդատ Յարութիւնեան, «Միջնադարեան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետութիւնը», *Տեղեկագիր*, 1957:8, էջ 80. նաեւ նոյնի՝ *Միջնադարեան Հայաստանի քարաւանասերն ու կամորջները*, Երեւան, 1960, էջ 45. նաեւ՝ Մաթեոսեան, էջ 24, 26): Մարգարեանը, անդրադառնալով նշեալ

Ապստամբներին յաղթող զօրականի անունը, տարեգրի վկայությամբ Զաքարիա Ֆանասկերտցի է¹⁰⁸: Ո՛վ է Զաքարիա Ֆանասկերտցին, որեւէ ծանօթագրութիւն տրուած չէ, արդեօ՞ք այդ խռովութեան ճնշման ժամանակ բացի Զաքարէ Մեծից այլ Զաքարէ զօրական կամ զօրապետ կար. բանասէրներից ոչ ոք այս հարցին չի անդրադարձել: Թէեւ, տարեգրի վկայութեան համաձայն, դէպքերը ծաւալում են Գամրեկէլ Թորելու ամիրսպասալարութեան օրօք: Հաւանական է, վերջինս այդ ժամանակ մահանում է եւ ամիրսպասալարութիւնը շնորհում է Զաքարէ Մեծ Զաքարեանին¹⁰⁹:

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ տարեգրի վկայությամբ, ապստամբների դէմ բոլոր ռազմական գործողութիւններն իրագործում են Թամար թագուհու անմիջական հրամանատարությամբ ու տեղեկութեամբ, այսինքն, վերջինս օժտուած է եղել ռազմական ունակությամբ: Այսպէս, ըստ *Քարթլիս ցխովրեբայի*՝ թագուհի Թամարը հրամայել է *ամիրսպասալար* Գամրկէլ Թորելուն եւ չորս Մխարգրծէլներին հակա-յարձակ լինել ապստամբներին: Վերջիններս, ըստ վկայութեան, գրաւել էին բաւականին ընդարձակ տարածքներ, եթէ ոչ Վրաստանի կենտրոնական կարեւորագոյն շրջանները եւ ռազմուծի քանակով աւելին էին, քան արքունի զօրաբանակը¹¹⁰: Սակայն արքունական սակաւաթիւ բանակին յաջողում է պարտութեան մատնել ապստամբների մեծաքանակ ուժերին¹¹¹: Յաղթանակից յետոյ թագուհի Թամարը տիրոջներ է շնորհել իր հաւատարիմ իշխան-զօրականներին՝ Վարդանի (Վահրամ) որդի Զաքարիային՝ «Գագը, Քուրդ-վաճառը [ծոր]ով հանդերձ, մինչ Գանձակ»¹¹²: Իսկ վաղամեռիկ ամիրսպասալար Սարգիս Մխարգրծէլի կրտսեր որդի Իանէին (Յովհան), որը ռազմական գործողութիւնների ընթացքում վիրաւորուել էր, որպէս *առաջնութիւն* շնորհում է (*մսախորթութիւն*) գործակալի

վիմագրի «[Քր]դին իշխանաց իշխանին» տեղեկութեանը, իրաւացիօրէն անընդունելի է համարել Քրդին անձնանունը միանշանակօրէն համարել Տփղիսի ամիրապետ Քուրդ Արծրունին, որովհետեւ միւս արտայայտութիւնը՝ «մանդատորութիւնսիւն որդոյ Հասանայ Կայէնեցո» ցուցում է, որ Քուրդը պէտք է լինի Հասան Կայէնեցոյ որդին: Ուշագրաւ է նաեւ Մարգարեանի այն դիտողութիւնը, որ որդոյ Հասանայ Կայէնեցո «մանդատորութիւնսիւն» պատիւ-տիտղոսը «մանդատորութիւնսիւնների ցանկում չենք հանդիպում եւ սպասելի էլ չէ», ընդգծել է հեղինակը (Մարգարեան, *Հիսթորիան*, էջ 216):

¹⁰⁸ *Կարմուս Առօթեմ*, էջ 267:

¹⁰⁹ Անդ, 266:

¹¹⁰ Անդ, էջ 259:

¹¹¹ Անդ: Ազարակը ներկայումս կոչւում է Ախթալա, ուր Դաւիթ Քոբայրեցոյ տեղեկացմամբ 1177ին ամրացել էր ամիրսպասալար Իանէ Օրբելին՝ իր մերձաւորներով (*Դիւան*, *պր.* IX, էջ 257):

¹¹² Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, *հյոր. Բ.*, էջ 13:

պաշտօն-պատիւը եւ Կայէնն ու Կայծկոնը՝ Գեղարքունիքով (Գելաքունով)»¹¹³: Ասել է, թէ Իւանէ Մխարգրծէլը 1189/90ին դարձել է «Դարբազի» գործատուր (մսախուրթութուցէս) եւ տիրոյթներ էր ստացել նշուած երկրամասերը¹¹⁴: Գեղարքունիք երկրամասն Իւանէն նուաճել է բաւականին ուշ եւ ոչ այդ ժամանակ, ինչի մասին խօսուում է մի շարք վկայութիւններում: Հեղինակը մի այլ վկայութեամբ յայտնում է, որ Կայէնի տէր Յովհան (Իւանէ) գործակալը, որը մսախուրթութուցէսի պատիւ *ունէր, դրդել է* Դաւիթ թագաւորին (Սոսլան) մի վճռական նոր արշաւանք ձեռնարկել անբելու մեծ Գեղարքունիքը, Պարսից-բազարն ու Գորլաքունը¹¹⁵:

Ակնյայտ է, որ այդ պատմական իրողութիւնը կատարուել է բաւականին ուշ. ասել է, թէ Կայէն ամրոցին *տիրելուց* յետոյ, քանի որ հեղինակը շեշտադրում է («Կայէնի *տէր* Յովհան (Իւանէ)»: Եթէ տարեգրի հաղորդած պատմական տուեալները վստահելի են եւ ստույգ, ապա Գեղարքունիքի ազատագրումն Իւանէի հրամանատարութեամբ իրագործուել է միքանի արշաւանքներով, քանի որ երկրամասը դժուար է եղել գրաւել՝ սելջուկների կողմից վերաբնակեցուած թրքացեղ զանգուածի մեծաքանակ¹¹⁶ լինելու պատճառով:

Հայրավանքի եկեղեցու եւ Արծուաքարի Դոլակ գիւղատեղի խաչքարի բնագիր վիմագրերը փաստում են, որ ՈԿ (1211)ին ազատագրուած է եղել Գեղարքունիքի երկրամասը¹¹⁷: Հայրավանքի բնագիրը տեղեկացնում է, որ երկրամասի տէր, մեծ սպարապետ Բուբաքը նորոգել եւ եկեղեցուն է նուիրաբերել Առինջ գիւղի Ոսկեբակ այգին («Ի թվ :ՈԿ: (1211) նորոգեցաւ եկեղեցիս յառաջնորդութե Յովասափի եւ Ներսիսի, մեծ սպարապետն Բուբայն տէր երկրիս, ետ յԱռինջք զայգին Ոսկեբակս»)»¹¹⁸: Առանձնակի ուշագրաւ է նաեւ ոմն Դաւթի որդի Մխիթար Փեճուրանցի յայտնած տեղեկութիւնը, թէ ինքը մեծ իշխան Իւանէի հրամանով դարձել է Նորադուսի տանուտէր-առաջնորդը, ինչը փաստում է, որ մինչ այդ թուականը ազատագրուել էր Գեղարքունիքը եւ երկրամասը պատկանում էր Իւանէին. «Ի :ՈԿ: (1211) թվ ի ժամանակս բարեպաշտ իշխանաց մերոց Զաքարէի եւ Իւանէի, ես Մխիթար Փեճուրանց որդի Դաւիթ շնորհին ԱՅ

¹¹³ Անդ. նաեւ՝ *Կարտուս Ախօթեճա*, էջ 265, 266:

¹¹⁴ Մելիքսէթ-Բէկ անդ. նաեւ՝ *Կարտուս Ախօթեճա*, էջ 266:

«Սրանից յետոյ Կայէնի տէր Յովհան (Իւանէ) գործակալը (մսախուրթութուցէս) դրդեց Դաւիթ [թագավորին] վճռական, անուանի եւ մեծ ուժով արշաւանք ձեռնարկել անբելու մեծ Գեղարքունիքը (Գելաքունը), Պարսից-բազարն ու Գորլաքունը, [որը դարձեալ վրաց յաղթութեամբ վերջացաւ]» (Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հրդ. Բ., էջ 15):

¹¹⁶ *Կարտուս Ախօթեճա*, էջ 259:

¹¹⁷ *Դիւան, պրակ*, IV, կազմ. Ս. Գ. Բարխուդարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1973, էջ 25, 69:

¹¹⁸ Անդ, էջ 69:

եւ *հրամանաւ* մեծին Իւանէի եղէ առաջնորդ մեծահոգակ գեաւղիս Նորատուց»¹¹⁹:

Տարեգիրը քանիցս յայտնում է, որ վրաց *միացեալ* ուժերը (ակներեաբար նաեւ՝ չորս Մխարգրձէլները) շարժուել են (եւան) Գեղարքունիք եւ անցել Խաչէն (Խաչիանն) իջել Կարկար (Ղարղարի) երկիրը, հասնելով Բալական (Բալղան), աւերել ամբողջ Առանը, գրաւել Շամքորը (Շանքոր)¹²⁰:

Տարեգրի հաղորդածի որոշ հատուածներ, ինչպէս նկատում ենք, համընկնում է Գեղարդի վերոնշեալ արձանագրութեանը. («...առի Կայենով եւ Կայծոնով մինչ *յԱկանա*¹²¹ եւ մինչեւ ի Նախճաւան եւ անդ ի մինչ ի Կարս առի ԱՅ աւգնութեամբն»): Այլ դրուագում, տարեգիրը, բնութագրելով Իւանէին որպէս *պատերազմում քաջամարտիկ*, յայտնում է, որ վերջինս *փոքր արշաւախմբով* անցաւ Գեղարքունիքը (գուցէ արդէն գրաւուած էր) եւ Գանձակի մերձակայքում ենթարկուել է յարձակման թշնամիների կողմից, յաւելելով, որ վերջինս գնացել է Սուրմարի (Սուրմանի) երկիրը եւ [Խոր]-Վիրապի վանքը¹²²:

1196ին հայ-վրացական բանակը Մխարգրձէլ եղբայրների գլխավորութեամբ ջախջախեցին Գանձակի Ամիրայութեան ռազմական ուժերը¹²³: Ակներեաբար, յաջորդ տարին, Ատրպատականի եւ Գանձակի աթաբէկ Աբու-Բաքրը մեծաքանակ զօրքով, Գանձակի ու Շամքորի մերձակայքում մարտի էր բռնուել հայ-վրացական ռազմուժի ղեկավար Զաքարեան եղբայրների հետ եւ կրել ծանր, ջախջախիչ պարտութիւն, որով դիրացուել է յաղթարշաւը դէպի Արցախ-Խաչէն¹²⁴: Տարեգրի վկայութեամբ՝ «Դարբագի» գործաւոր Իանէ Զաքարեանը «մեծ զօրքով» արշաւել է Խաչէն, տօնել յաղթանակ եւ բազմաթիւ գերիներով ու հարուստ աւարով վերադարձել Թբիլիսի. «[Իսկ] Յովհան (Իանէ) գործակալը (մսախտութեամբ) մեծ զօրքով [արշաւեց] եւ անթիւ աւար ուղարկելով՝

¹¹⁹ Անդ, 25:

¹²⁰ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյր. Բ., էջ 14:

¹²¹ Բագրատ Ուլոփաբեան, *Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1975, էջ 153: Ըստ Ուլոփաբեանի, Իանէ Զաքարեանը Հաթերքի իշխանութիւնը, որը գրկուել էր գահերեցութեան ժառանգորդից, միացրել է Վերին Խաչէնի կամ Ծարի իշխանութեանը, ուր հարս էր գնացել վերջինիս քոյր՝ Դուի իշխանուհին, որի հետեանքով իշխանուհին դարձել էր «Խաչէնի մեծագոյն մասի լիիրաւ տնօրէն» (էջ 148). նաեւ՝ Ա. Յարութիւնեան, «Եսայի Հասան-Ջալալեանի վիճագրական վաստակը (ըստ ՄՄ Հ 7821ձեռագրի)», *Էջմիածին*, 2015:Ժ, էջ 128:

¹²² Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյր. Բ., էջ 16:

¹²³ Հայ ժողովրդի, էջ 533:

¹²⁴ Անդ:

Խաչէնցի մեծամեծերին բերեց թագաւորի մօտ: [Ապա վրաց զօրքը] ամէն ինչ աներելով՝ հասաւ Բասէն»¹²⁵:

Արդ, ե՞րբ է գրաւուել Արցախ աշխարհն Իւանէ Զաքարեանի կողմից: Վարդան Արեւելցու հաւաստմամբ «ի վեց հարիւր յիսուն եւ հինգ թուին առին զԿարս թագաւորին եւ ապա զԳետաբեկն եւ զԶարեքն»¹²⁶: Կարսը Զաքարէ Մեծի կողմից ազատագրուել է 1206ին¹²⁷, ուստի «զԳետաբեկն եւ զԶարեքն» պէտք է ազատագրուէր 1206ից յետոյ: Սիւնեաց պատմիչն անելի ընդարձակ, բայց ընդհանրացուած վկայում է պատմական այդ իրողութիւնները խոստովանելով, որ Զաքարեան եղբայրները այդ երկրամասերը գրաւել են «յայլ եւ յայլ թուականս», եւ բացառուած չէ՝ Արցախի եւ Սիւնեաց աշխարհի ազատագրումը տեղի է ունեցել 1211ին, ինչպէս յայտնում է Օրբէլեանը¹²⁸:

1214ին Հաթերքի բուն տէր Վախթանգ իշխանի մահուանից յետոյ այն տրուել է Իւանէին տեղական իշխանաւորների կողմից «ի վեց հարիւր վաթսուն եւ երեք թուին զՀաթերք յԻւանէ տուին տեարք նորա: ..Զի մեռաւ Վախթանկ բուն տէր նորա եւ որդիք իւր տարածամ»¹²⁹:

Ինչպէս նկատելի է, Այրիվանքի վաւերագիրը մի փոքր շեղում է Վարդան Արեւելցու վերոնշեալ վկայութիւնից, այլ ընդգծում, որ «առի.. եւ մինչեւ ի Նախճաւան եւ անդ ի մինչ ի Կարս առի ԱՅ աւգնութեամբն»: Այսինքն՝ վաւերագիրը ստուգապէս փաստագրում է, որ Իւանէն Արցախից յետոյ ազատագրել է «մինչեւ ի Նախճաւան», որը պէտք է հասկանանք՝ Դուինը եւ նրա շրջակայ երկրամասերը¹³⁰: Զի կարելի բացառել, որ Մխարգրձէլների բանակը (հայկական բանակը վրաց աղբիւրում էլ է առանձին, Իւանէն շեշտադրում է «առի») գուցէ բաժանուած էր երկու եղբայրների՝ Զաքարէի եւ Իւանէի միջեւ, ինչը փաստում է Փարպիի Ծիրանաւորի Ուս (1191) վիմագիրը «Ես՝ Զաքարիա ամիրսպասալար Հաոց եւ Վրաց առի

¹²⁵ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյր. Բ., էջ 16:

¹²⁶ Բարձրբերդեցի, էջ 181:

¹²⁷ Հայ ժողովրդի, էջ 537. նաեւ՝ Ս. Սաղումեան, *Աշտարակ*, Երեւան, 1998, էջ 36:

¹²⁸ «Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնքերդ, զԲջնի եւ զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զԶարեք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զԶարաբերդ: Առին ի 660 թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ» (Օրբէլեան, էջ 392): Մելիքսէթ-Բէկը դէպքերը դնում է 1211-19ին (Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյր. Բ., էջ 46):

¹²⁹ Բարձրբերդեցի, էջ 183. նաեւ՝ Ուլուքաբեան, էջ 145:

¹³⁰ Թէւ աթաբէկ Իւանէն Հաղարծինի վիմագրում շեշտում է («..տիրել սեփական ժառանգութեան) նախնաց մերոց...քաղաքն Անի, ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, միչք եւ Գավզանք ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք»), *Դիւան*, պր. VI, էջ 22:

*զաշխարհս ի տաճկաց»*¹³¹: Ըստ Սաղումեանի ընդունելի եւ համոզիչ մեկնաբանութեան՝ սկզբից ազատագրուել է Շիրակ-Փարպի-Աշտարակ ուղեգիծը, ապա Անի-Ամբերդ, երկու տարի յետոյ Բջնին 1201ին, որից յետոյ Դուինը 1203ին¹³²: Զաքարեան եղբայրները, յաղթանակելով Շիրակում, Անիում, Արագածոտնում, ձեռնամուխ են եղել նաեւ Կարնոյ եւ Խլաթի երկրամասերն ազատագրելուն, որոնցից ամենագորեղն էր Իկոնիա-Ռումի սելջուկեան տէրութիւնը: Ամիրայութեան ղեկավար, սուլթան Սուլէյման Բ. Շահ Ռուքնադդինը (1196-1204/5), ցանկանալով կասեցնել հայ-վրացական ռազմութի յաղթերը՝ Բասէնի մերձակայքում, որի մասին յայտնում է Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի Տօնականի յիշատակարանը - գրուած նոյն այդ ժամանակ՝ 1204/5ին¹³³- պարտութիւն է կրում: 1206/7ին հայ-վրացական զօրքերը, Զաքարէ ամիրսպասալարի առաջնորդութեամբ, պաշարել ու գրաւել են Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայութեան ենթակայ Կարս քաղաքը¹³⁴: Կարսի գրաւման մասին վրաց տարեգիրը յայտնում է մի ուշագրաւ տեղեկութիւն, որը քիչ-համոզիչ է եւ առարկելի. պաշարուած եւ յաղթուած քաղաքի բնակիչները, անձնատուր լինելուց առաջ, պահանջել են վրաց թագուհի Թամարին եւ նրանից խնդրել, որ «*ոչ ոքի ջանձնի Կարսը ...ինչպէս Անին... եւ Դուինը, այլ իր թագաւորութեանը կցի*»¹³⁵: Սա *բացառիկ* պատմական տեղեկութիւն է, քանի որ տարեգրի վկայութեամբ՝ տարբեր ժամանակներում, վրաց զօրաբանակը բազմիցս պաշարել է քաղաքը եւ, գուցէ բերդամրոցի անառիկութեան պատճառով, չի կարողացել գրաւել: Հապա պատճառն ի՞նչն է, որ բնակիչները չեն ցանկացել անձնատուր լինել Զաքարէին՝ մեծահամբաւ զօրավարին, այլ յայտնել են իրենց ցանկութիւնը՝ ենթարկուելու անմիջապէս թագուհուն: (Հաւանական է դա տարեգրի անձնական կարծիքն է): Ըստ այդմ՝ քաղաքը համարուեց արքունապատկան՝ կառավարիչ նշանակելով Իւանէ

¹³¹ Սուրէն Աազեան, *Վիմական արձանագրութիւնների բառաքննութիւն*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978, էջ 108. նաեւ՝ Սաղումեան, էջ 145. նաեւ՝ Ա. Մանուչարեան, *Վիմագրերը որպէս Հայաստանի քաղաքական պայմանագրեան սկզբնաղբիւրներ*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 2015, էջ 180:

¹³² «Մխարգրծէլ Զաքարիան՝ մանդատութիւնուցէսն ու սպասալարը, [եւ] նրա եղբայր Յովհան (Իւանէ) աթաբակը գրաւեցին Դուինը [Թամարի] թագաւորութեան իններորդ տարի, երբ քրոնիկոնի [չորս] հարիւր տասներեքն էր: Հենց նրանք գրաւեցին Գեղարքունիքը, Բջնին, Ամբերդն ու Բարգուշատը, Անիի վերին մասը մինչ Խով[դ]ափրիդի կամուրջը» (Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հ. 1, Բ., էջ 43. նաեւ՝ Սաղումեան, էջ 145):

¹³³ Ալիշան, *Հայապատում*, էջ 448:

¹³⁴ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հ. 1, էջ 20:

¹³⁵ Անդ, էջ 15. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի*, էջ 542:

Ախալցխացուն, որպէս «(է)ամիրաց (է)ամիր», իսկ *Քարթլիս ցխովրեբան*¹³⁶:

Հայ մատենագիրները զարմանալիօրէն բաւարար տեղեկութիւններ չեն հաղորդում Նախիջեանի երկրամասի գրաման մասին, ինչը քանիցս նշում է վրացական սկզբնաղբիւրում տարբեր աղիթներով, որն երկբայելի, անհամոզիչ ու «անընդունելի» է: Հաւանական է, երկրամասն իրականում, ազատագրուել է 1211/12ին ամիրսպասալար Զաքարէ Մեծ Զաքարեանի պատժիչ արշաւանքի ժամանակ: Վրացական աղբիւրի վկայութեամբ՝ Գեորգի Գ.ը իր զօրաբանակը սպասաւարներով հանդերձ՝ ուղարկում էր մինչ Նախիջեանի դուռը¹³⁷: Այսինքն, Նախիջեանի երկրամասը Գեորգի Գ.ի օրօք նուաճուած չէր: Սկզբնաղբիւրի համաձայն, երկրամասի գրաւումը, տեղի է ունեցել Դափթ Սոսլանի մահուանից որոշ ժամանակ յետոյ, երբ ծմռանը, Գեգութում եկեղեցական տօնակատարութեան ժամանակ, թագաւորի, Զաքարէ ամիրսպասալարի ու միւս իշխանաւորների ներկայութեամբ յայտնում են Անիի սոսկալի աղէտի մասին¹³⁸:

Թագուի Թամարի երկրորդ ամուսին Սոսլան Դափթ մահը տեղի է ունեցել 1207/8ին¹³⁹: Չի բացառում, որ Արդաբիլի սուլթանի յարձակումը կատարուել է 1207/8ին, ինչպէս մեկնաբանուել է պատմագրութեան մէջ: Սակայն կարծում ենք, Արդաբիլի սուլթանի արշաւանքն Անի, հաւանական է, տեղի է ունեցել Խլաթի անյաջող արշաւանքից յետոյ 1208/9ին, երբ Իւանէ Զաքարեանը գերի էր ընկել, մատնուելով անյաջողութեան¹⁴⁰: Ակներեւ է, որ սուլթանը խորամանկօրէն հաշուի է առել Երկայնաբազուկ եղբայրների բացակայութիւնը Շիրակի մայրաքաղաքից, եւ օգտուելով իրադրութիւնից անակնկալ յարձակուել սրի է մատնել քաղաքը, այրելով ու կողոպտելով այն¹⁴¹: Զարմանալի է, որ յարձակումը տեղի է ունեցել ծմռանը, Ծննդեան տօնին, Յունուարի առաջին տասնօրեակում: Հաւանական է ծմեռը մեղմ է եղել այդ ժամանակ: Դատելով Գանձակեցու վկայութիւնից, անուանի զօրապետը, շատ կարճ ժամանակում, նախանձա-

¹³⁶ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյոր. Բ., էջ 20. նաեւ՝ *Картоус*, էջ 282:

¹³⁷ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյոր. Բ., էջ 10:

¹³⁸ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյոր. Բ., էջ 22. նաեւ՝ *Картоус*, էջ 286:

¹³⁹ Մանանդեան, էջ 148:

¹⁴⁰ Գանձակեցի, էջ 164. նաեւ՝ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, հյոր. Ի, էջ 38՝ «ԶԻւանէ աթաբակն ի Խլաթ կալան.. հայոց ՈԾԸ (1209).. ՈԿԱ (1212) թվին Մելիք Արշափն մեռաւ եւ Մելիք Ավիադինն նստաւ: Յայսմ ամի Զաքարէ եւ Իւանէ կամեցան միաբանել զՀայս եւ զՎիրս եւ ժողովք արարին ի Գետակն բազում հարանց եւ վարդապետաց.. խրոխտացեալ Զաքարէ վարդապետացն, նգովեցաւ ի նոցանէ, եւ գնաց յԱրտափլ եւ կոտորեաց: Եւ ի գալ ամն մեռաւ ճանապարհին եւ եղաւ ի Սանահին ուխտ»:

¹⁴¹ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հյոր. Բ., էջ 22. նաեւ՝ *Картоус*, էջ 286:

խնդրորէն պատրաստուել է պատժիչ արշաւանքին, ինչի մասին լուում են հայոց աղբիւրները¹⁴²:

1211/12ին, Երկայնաբազուկ եղբայրները, Գանձակեցու վկայութեամբ «*չոգան զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ*, եւ առին զնա եւ աներեցին զգաւառնս, որ շուրջ զնոքօք»¹⁴³, նմանապէս գրաւել-աներելով նաեւ *Արդա-իլ* (Արդաբիլ) քաղաքն ու շրջակայ երկրամասերը, գերելով սուլթանին ու նրա ընտանիքին: Նախիջեանում այրելով սպանեցին 12 հազար «տաճիկք»¹⁴⁴: Ինչպէս երեւում է պատմագրի վկայութիւնից, ականբեւաբար մեծանուն զօրապետը մինչ այդ տառապել է չարորակ հիւանդութեամբ, եւ արշաւանքից տունդարձի ճանապարհին մահացել եւ յուղարկաւորուել Սանահինի իրենց տոհմական գերեզմանատանը «...ի մեծ եկեղեցոյն, առաջի դրան խորանին ներքոյ»¹⁴⁵:

Մեզ թւում է Գեղարդի սոյն վիմագիրը փորագրուել է ոչ թէ 1214/19ին, այլ անելի ուշ՝ 1225ին Գառնիի տխուր ճակատամարտից յետոյ¹⁴⁶, քանի որ, ինչպէս իրաւամբ նկատել է Յովսէփեանը յայտնի չէ, թէ Հայաստանում ե՞րբ աւարտուեց ազատագրական պատերազմը, եւ ե՞րբ Վասակ Խաղբակեանը նշանակուեց իշանապետ-կուսակալ. ստոյգ տարեթիւ նշել չենք կարող¹⁴⁷: Թէեւ վերջինս Արատեսի ՈԿԳ (1214) բնագրի հաւաստմամբ կուսակալ էր «*ի Գառնոյ մինչեւ ի Բարգուշապ*»¹⁴⁸: Գառնիում կամ Կոտայքում, ինչպէս նշում է Յովսէփեանը, Խաղբակեանների յայտնի կենտրոնը Այրիվանք (Գեղարդ) էր, որը *գանձագին* էր *արարել* «*ի տերանց աշխարհիս*» «*բարեպաշ պարոն*»¹⁴⁹ Պոռշ իշխանը՝ Վասակի որդին¹⁵⁰:

¹⁴² Մեզ թւում է տարեգրի յայտնած տեղեկութիւնները երկբայելի են, Անիի աղէտը տեղի է ունեցել 1209/10ին, ինչպէս փաստում է *Մանր ժամանակագրութիւնների* վկայութիւնը (ծնթ. 131):

¹⁴³ Գանձակեցի, էջ 185:

¹⁴⁴ Անդ, էջ 186. նաեւ՝ Օրբէլեան, էջ 342. նաեւ՝ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հղր. Բ., էջ 22:

¹⁴⁵ Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները*, հղր. Բ., էջ 22:

¹⁴⁶ Գանձակեցին յայտնում է, որ Խամշի տաճարի կառուցումը խափանուեց, որով հետեւ խորեզմացի հրոսակները սուրացել էին ողջ երկրով մէկ. «...գի եկն սուլտանն Խորասանայ՝ Ջալալադինն կոչեցեալ, եւ եհար զթագաւորութիւնն վրաց, ..աներել զաշխարիս Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց» (Գանձակեցի, էջ 182):

¹⁴⁷ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 35, 67:

¹⁴⁸ Օրբէլեան, «նմանակէս եւ զմիւս իշխանն զամենօրինեալն զՎասակ Խաչենեցի» էջ 397. նաեւ՝ «ՈԿԹ ի թագաւորութեան վրաց Լաշաին եւ յաշխարհակալութե Իանէի աթաբակի, եւ Վասակ որդի Խաղբակա կողմնապահ ի Գառնոյ մինչեւ ի Բարգուշապ» (*Դիւան, պրակ 3*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1967, էջ 123): Վերոնշեալ ՈԿ (1211) Հայրավանքի եւ Արծուաքարի գիւղատեղի բնագրերը անելի վաղ են արձանագրում կուսակալ-երկրամասերի առկայութիւնը (*Դիւան, պրակ IV*, էջ 25, 69):

¹⁴⁹ Օրբէլեան, էջ 397:

Մխիթար Այրիվանեցու վկայությամբ Վասակ Խաղբակեանի մահուանից յետոյ «*էառ զդրօշայն որդի նորա քաջն Պոռշ*»¹⁵¹: Ուստի աթաբէկ Իւանէի Այրիվանքի բնագիրը չէր կարող փորագրուել 1214-19ին, եւ դժուար է հաւաստել, որ մօտատրապէս այդ ժամանակներում է Իւանէն այցելել հոգեւոր կենտրոն, ծանօթացել միաբանութեան կենցաղին: Այդ ժամանակ հայերի եւ վրացիների միջեւ լարուածութիւն է նկատուել, ինչպէս հաւաստում է Գանձակեցին: Վրաց մեծամեծները եւ գուցէ Իւանէն նոյնպէս բարիդրացիական չեն տրամադրուած դռկից հայութեանը, որի պատճառով Գառնիի ճակատամարտում չարաչար պարտութիւն են կրում, ինչն աւելի *ընդունելի* եւ *հաւասարի* է. «Եւ *հպարտութեամբ* մեծամեծս *փքանային*, եւ դաշինս եղեալ էին, եթէ *յաղթեսցեն նմա* (Ջալալ-ադ Դինին - Ռ.Գ.), *զամենայն* հայ մարդ»¹⁵² *ի կրօնս վրաց դարձուցեն*, որք ընդ իշխանութեամբ նոցա, եւ զընդդիմանալսն՝ *սրով բարձեն*»¹⁵³: Թէեւ հայ-վրացական ռազմութիւնը երբեք իրականում չէր կարող յաղթել Խորեզմի շահ Ջալալ-ադ-Դինին, քանի որ վրացական աղբիւրի հաւաստմամբ, դեռեւս Գետրգի Լաշայի օրօք վրաց արքունիքում, ողջ «*դիդերուններն ու զօրքերը*» վճռել էին *այլեւս* չմասնակցել *արշաւանքին* եւ *ոչ էլ թագաւորի* արքունիքում *լինել*: «Յուժ տխրած» տրամադրութեամբ են եղել վրաց ողջ իշխանները, յատկապէս Իւանէ աթաբէկն ու Ջաքարիայի որդի Վահրամ Գագեցին, որոնք հրաժարուել են արքունիքում *գլխուելուց*, եւ բարձրաձայնել՝ «Գլուխ չենք տայ, քո թագաւոր լինելուն»¹⁵⁴: Այսինքն, նկատելի է վրաց արքունիքում 1220/22ին ընկերաքաղաքական իրավիճակի խիստ սրուած ու հեղհեղուկ լինելը. եւ մեղադրել աթաբէկ Իւանէին «*ծերացած, գաղտնի վանական լինելու*»¹⁵⁵, *ուրը կախ գցելու, հին*

¹⁵⁰ «Գանձագին արարի ի տերանց աշխարհիս (Իւանէի կամ Աւագի տան) սուրբ ուխտս Այրիվանից լերամբ եւ դաշտաւ եւ ամենայն կազմութեամբ» (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 62):

¹⁵¹ Մխիթար Այրիվանեցի, *Պատմութիւն հայոց*, Մոսկոա, 1860, էջ 65: Դա նշանակում է, որ այդ ժամանակ Պոռշ իշխանը նոր է ստանձնել կողմնապետութեան նշանը, սպարապետական եւ իշխանապետական իրատունքը տոհմում (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 74):

¹⁵² Պէտք է հասկանալ Հայաստանի բնակչութիւնը կամ հայկական եկեղեցին:

¹⁵³ Գանձակեցի, էջ 224:

¹⁵⁴ «*Վրաց ժամանակագրութիւն*» (1207-1318), թարգմանութիւնը հին վրացերէնից, առաջաբ. եւ ծանօթ.՝ Պարոյր Մուրադեան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1971, էջ. 47, 48:

¹⁵⁵ Չի բացառում, որ աթաբէկ Իւանէն կեանքի մայրամուտին յարել է վանական կեանքին, ինչպէս ընդգծում է վրաց տարեգիրը, սակայն հայկական աղբիւրները, անգամ ակնարկի ձեւով, նման տեղեկութիւն չեն հաղորդում. հակառակն ընդգծում են նրա *ինքնակալ* լինելը. «Ի թագաւորութեանն վրաց Թամարի եւ ինքնակալ տէրութեան Իւանէի եւ Շահնշահի, ի հայրապետութեան ՏՆ Վրթանիսի» (*Դիւան, պրակ. IV*, էջ 19): Բանասիրութեան մէջ զանց է առնուել նաեւ Իւանէի «խտորոցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի.. հրապուրեալ նա ի

թշնամանք ու նախանձ» տեսնելու տոհմակիցների մէջ, որոնք, ըստ տարեգրի, նախադրեալներ են հանդիսացել պարտուելու Գառնիի ճակատամարտում, ինչը բնաւ համոզիչ, անաչառ, պատմական ստուգութիւն չէ, որին առարկում է նաեւ հայագէտ Մուրադեանը իրաւացիորէն պատճառաբանելով, որ աթաբէկ Իւանէն չէր կարող «նախանձ» ունենալ ախալցխացի ազգակից հարազատների նկատմամբ, քանի որ ինքը բոլորից աստիճանով եւ դիրքով բարձր էր¹⁵⁶:

Գանձակեցու վկայութեամբ, ակնյայտօրէն ընդգծում է ճակատամարտում հայոց աշխարհիկ եւ հոգեւոր աւագանու դժկամութիւնն եւ տարակարծութիւնը եւ մարտադաշտում կրաւորական լինելը:

Ակներեաբար ճակատամարտից յետոյ (ստոյգ տարեթիւ չենք կարող նշել), աթաբէկ Իւանէն այցելելով Այրիվանքի հոգեւոր հաստատութիւն, զրոյցի բռնուելով հոգեւորականութեան հետ, խոստովանում է՝ իրեն «անուշ թուեցաւ»¹⁵⁷ միաբանութեան օջախը եւ իր յիշատակն է թողել Ս. Կաթողիկէին նուիրելով Բերդաղ ծովալը: Գուցէ իրաւացի է Յովսէփեանը, երբ աթաբէկ Իւանէ Զաքարեանի մահը դնում է ոչ թէ 1227ին, այլ անելի ուշ:

1212ին Զաքարէ Մեծի մահուանից յետոյ, Զաքարեան աւատական տան աւագութիւնը բնականաբար անցել էր Իւանէ (Ա) Զաքարեանին, քանի որ Զաքարէի որդի Շահնշահ-Սարգիսը փոքր էր՝ հինգ կամ եօթ տարեկան¹⁵⁸:

Ուշագրան այն է, որ վրաց տարեգիրը Թամար թագուհու իշխանութեան սկզբում ծագած երկրորդ ապստամբութեան ճշման ժամանակ, անգամ ակնարկով, որեւէ խօսք չի յայտնում Իւանէի աւագ եղբոր Զաքարէ Մեծի, նրա գործունէութեան մասին, թէեւ վերջինս ապստամբութեան ճնշումից յետոյ հանդէս է գալիս թագաւորութեան բարձրագոյն «մանդատութիւնիցէս, ամիրսպասալար» տիտղոսներով, որից ակնբախօրէն կարելի է հետեւեցնել, որ յաղթանակի առիծի բաժինը միանշանակ պատկանում է հենց նրան, թէեւ տարեգիրը չի մասնատրեցնում: Շիրակաւանի ՈՁ (1231) բնագրում աթաբէկ Իւանէի կինը՝ Խոշաքը, թէեւ խօսում է ամուսնու՝ աթաբէկ Իւանէի անունից,

թագուհոյն՝ որ Թամար կոչէր» (Գանձակեցի, 166) դաւանափոխութեան տարեթիւը: Հաւանական է, նա Լոռիի եւ Անիի ժողովների ժամանակ արդէն դաւանափոխ էր (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, հրդ. 1, էջ 38):

¹⁵⁶ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 196:

¹⁵⁷ Ենթադրելի է՝ հոգեւորականները աթաբէկ Իւանէին տեղեկացրել են «Գեղարդի»՝ ռազմութի յաղթական զօրութեանը, ինչը, ակներեաբար, դուր է եկել վերջինիս, սակայն բնագրում չի փորագրուել:

¹⁵⁸ «Ի թվին ՌԿԱ (1212) վախճանի Զաքարէ ուղափառ հաւատով եւ թաղի ի Սանահին եւ մնաց տղա մի է (7) ամաց Շահնշահ անուն, որ եւ զնայ դարձոյց ի հաւատն Քաղկեդոնի Խոշաքն կին Իւանէի» (*Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.*, հրդ. 2, կազմ.՝ Վ. Ա. Յակոբեան, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան. 1956, էջ 136):

սակայն, հաւանական է, Իւանէն արդէն ողջ չէ, բայց իրաւացիօրէն ընդգծել է Մխարգրձէլ եղբայրների առանձնակի կատարած գործողութեան դերը «վերաշինող *տանս* վրաց»՝ վրաց թագաւորութեան հաստատման գործում, ինչը տարեգիրը զանց է առել, նսեմացնելով վերջինների դերը. «Ի թւ. ՈՁ կամաւն ԱՅ ես Աթաբակ Իւանէ եւ Խոշակս վերաշինող տանս վրաց եւ հայոց եւ նովին թագուիի»¹⁵⁹:

Այսպիսով, նկատելի է, որ Կայէն, Կայծոն բերդ-ամրոցները Ժ. դարում եղել են հայ Բագրատունեանց Թագաւորութեան վերջին տիրակալների տիրոյթները: Սակայն ԺԲ. դարի քսանականների սկզբին ազատագրական պայքարի ընթացքում անցել են վրաց գերիշխանութեան տակ՝ մնալով տեղական Արծրունի-Մահկանաբերդցի իշխանների աւատական տիրոյթները: ԺԳ. դարի սկզբին Թամար թագուհու գահակալութեան առաջին տարիներին բռնկուած խռովութեան ճնշման ժամանակ Մխարգրձէլ Զաքարեան Իւանէի գլխաւորութեամբ գրաւուել եւ վերջինիս տիրոյթն են դարձել, ակներեւաբար 1189/90ին, որից յետոյ նա ազատագրել է Արցախ-Խաչէնը, ապա աւագ եղբոր՝ Զաքարէ Մեծի հետ գրաւել Շիրակը, Անին, Արագածոտնն ու Կարսը եւ այլ երկրամասեր:

Յովսէփեանը, Այրիվանքի նշեալ արձանագրութիւնը թուագրելով 1215-19ով, ակներեւաբար նկատի է ունեցել Վարդան Վարդապետի վերոյիշեալ վկայութիւնը:

THE INSCRIPTION OF IVANE ZAKARYAN I ON THE SOUTHERN WALL OF AYRIVANK-GEGHARD MONASTERY AND RELATED ISSUES (13TH CENTURY)

(Summary)

RUBEN RAFIK GASPARYAN (ruga55@mail.ru)

Taking the 13th century inscription on the southern wall of Ayrivank Monastery as a reference, the author focuses on the military activities of Ivane Zakaryan I, who captured the Kaya(n) and Kaytson fortresses in the valley of the Aghstev River. The paper details the history of these two fortresses and the changes of ownership they went through during the 12th-13th centuries.

¹⁵⁹ Կ. Կոստանեան, *Վիմական տարեգիրք*, Սանտ Պետերբուրգ, 1913, էջ 74:

